

Igre na sreću i kockanje u poljskoj logorskoj prozi

Milovina, Antonio

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:148350>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-29**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti
Katedra za poljsku književnost

Diplomski rad

IGRE NA SREĆU I KOCKANJE U POLJSKOJ LOGORSKOJ PROZI

Student: Antonio Milovina

Mentor: dr.sc. Filip Kozina, doc.

ak. god.: 2021./2022.

Zagreb, siječanj 2022.

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti
Katedra za poljsku književnost

Diplomski rad

GAMBLING IN POLISH CONCENTRATION CAMP LITERATURE

Student: Antonio Milovina

Mentor: dr.sc. Filip Kozina, doc.

ak. god.: 2021./2022.

Zagreb, siječanj 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Poljska logorska književnost.....	3
2.1. Novi pogled na logorsku književnost.....	6
3. Igra kao predmet istraživanja	8
3.1. Osobitosti igara na sreću i kockanja.....	10
3.2. Igra i totalitarno društvo	12
4. Razbibriga u logorima	14
4.1. Logorska aristokracija	15
4.2. Kulturni život u logorima.....	20
4.3. Smijeh i humor u logoru.....	23
4.4. „Zabava“ logorskih tlačitelja.....	27
4.5. Ostali oblici igre u logorima.....	28
5. Igre na sreću i kockanje u logorima	32
5.1. Kartaške igre	33
5.1.1. Izrada karata u logoru.....	34
5.1.2. Kartanje kao dio identiteta sovjetskih zatvorenika-kriminalaca	36
5.2. Igra za materijalni dobitak.....	39
5.3. Igra za psihološki dobitak	42
6. Zaključak	47
Popis literature.....	50

1. Uvod

Koncentracijski logori kao povijesni fenomen svoj su možda najpotpuniji odraz našli u književnosti, posebno poljskoj, gdje cijeli niz svjedočanstava bivših zatvorenika te nekolicina djela inspiriranih logorskom stvarnošću funkcioniraju kao odvojeni žanr – *literatura obozowa* (također *lagrowa* ili *lagrowa*). U hrvatskoj se književnosti uglavnom susrećemo s pojmom logorska proza, ali brojnost takvih djela unutar naše književne tradicije svakako je neusporediva s brojnošću sličnih svjedočanstava u ruskoj, njemačkoj i već spomenutoj, poljskoj književnosti. Upravo je poljska logorska književnost možda i najveća riznica potresnih sjećanja na koncentracijske i radne logore. Djela su to posvećena gotovo u potpunosti sovjetskim i nacističkim logorima, a u ovom radu smo iskustva tih dvaju logorskih stvarnosti objedinili pod jednim pojmom logorske književnosti, iako u poljskoj povijesti književnosti postoje i tendencije njihova razdvajanja.

Poljska logorska književnost obuhvaća uistinu širok spektar svjedočanstava. Predstavlja nam sudbine preživjelih zatvorenika i zatvorenica, uznika sovjetskih i nacističkih logora, inteligencije, vojnika, umjetnika i fizičkih radnika, uvjerenih komunista i onih koji su komunizam prezirali, kasnijih emigranata i onih koji su se nakon svojih patnji odlučili vratiti kući, u Poljsku. Forma u kojoj su ta svjedočanstva predstavljena također se razlikuje. Naslov rada upućuje na to da ćemo izuzetno ozbiljnom fenomenu koncentracijskih i radnih logora prići s pozicije koja uglavnom podrazumijeva kontekst uobičajene svakodnevice. Da bismo odabrali djela koja bi za našu temu bila najprikladnija, koristili smo se uglavnom klasifikacijom Lidije Burske iz njene natuknice o logorskoj književnosti u *Rječniku poljske književnosti XX. st.* (Burska, 1996). Nastojeći obuhvatiti što širi krug svjedočanstava, a pritom se usredotočiti na ona djela u kojima je veći naglasak stavljen na logorsku svakodnevicu, uzeli smo u obzir kanonska djela poljske logorske proze kao što su *Pożegnanie z Marią* (Rastanak s Marijom) Tadeusza Borowskog te *Inny świat* (Drugi svijet) Gustava Herlinga-Grudzińskiego. Strahote nacističkih logora nisu međutim bile ograničene samo na Oświęcim, a logori što ih opisuje Grudziński tek su kap u moru sovjetskih gulagā. Zbog toga materijal za ovaj rad čine i manje poznati naslovi, kao što su *Dim nad logorom Birkenau* Seweryne Szmaglewske, *Książka o Kołymie* (Knjiga o Kolimi) Anatola Krakowieckog, *Mój wiek* (Moje stoljeće) Aleksandera Wata, *Pięć lat kacetu* (Pet godina logora) Stanisława Grzesiuka i dr. Svako od tih opširnih svjedočanstava, iako popraćeno sličnim motivima logorske svakodnevice i sličnim razvojem događaja, dodatno osvjetljava mračnu sliku ovog fenomena. Upravo pojedinačna svjedočanstva važna su za popunjavanje kognitivnih praznina i nadvladavanja stereotipne slike o stvarnosti,

ističe Przemysław Grzybowski (Grzybowski, 2002). On se u svojoj knjizi *The Laughter of Life and Death* posvetio proučavanju dijela logorske stvarnosti koji se inače ne asocira s fenomenom logora – smijehom. Kako sam ističe, naišao je pritom i na odobravanje bivših zatvorenika, koji su dugo u sebi držali takve uspomene, ali i na prijekor, budući da se logorska književnost još uvijek umnogome ograničava na martirologiju poljskog naroda i ne dopušta, čak i nakon toliko godina, sagledati taj fenomen iz drugačijeg ugla. Upravo je ta njegova primjedba jedna od niti vodilja ovog rada, čiji je cilj rasvijetliti i proanalizirati još jedan fenomen logorske stvarnosti – igre na sreću i kockanje. Igra, a u širem smislu i razbibriga, zabava i njima svojstven smijeh, vidjet ćemo na primjerima, bili su dio te stvarnosti i stoga ih treba istaknuti. Sličnom se tematikom bavi i monografija *Oświęcim nieznany* (Nepoznati Oświęcim) grupe autora (Jagoda, 1981). Oni su se usredotočili na fenomene ovisnosti, humora, kulturnog života i snova u svjedočanstvima bivših zatvorenika logora Oświęcim-Brzezinka, suočivši se prilikom provedbe svog istraživanja s jednakim reakcijama kao i Grzybowski. Navedena monografija svakako je vrijedan izvor sjećanja na logorsku svakodnevicu koji odlično dopunjava svjedočanstva iz djela koja ćemo obraditi.

Ono što posebnom čini upravo igre na sreću i kockanje je njihova priroda i bit – čovjek se igrajući ne suprotstavlja samo drugim igračima, već se igra i sa slučajem, zalazi u nepoznato. U kontekstu logorske stvarnosti takva igra dobiva još više na značenju jer potiče emocije koje su gotovo ugasle među zatvorenicima – nadu u povoljan ishod i vjeru u vlastite sposobnosti. Treba ipak istaknuti kako razbibriga u logorima, a samim time i igre na sreću te kockanje, nije bila tako široka pojava uzmemo li u obzir brojnost zatvorenika. Budući da je psihički i fizički napor koji je zatvorenik morao uložiti u očuvanje vlastitog života bio golem, nije za očekivati čestu pojavu motiva igre u svjedočanstvima kojima ćemo se baviti. Naša teza stoga glasi – igre na sreću i kockanje u logorima odvijali su se većinom u krugu tzv. logorske aristokracije, tj. povlaštenog sloja zatvorenika koji su, iz ovih ili onih razloga, imali bolje uvjete života, što im je u konačnici omogućavalo da dio svog vremena posvete i nekom obliku razbibrige. U definiranju pojma logorske aristokracije u nacističkim logorima pomoći će nam esej Prima Levija *Siva zona* (Levi, 2017) te već spomenuta monografija *Oświęcim nieznany*. S druge strane, materijal koji se tiče svojevrzne aristokracije sovjetskih logora puno je opširniji. Odnosi se na zatvorenike-kriminalce, tzv. urke (rus. *ypka*), koji su činili poseban sloj unutar logorskog sustava. Zanimljivo je da je kockanje bilo jedno od glavnih obilježja njihovog svijeta, o čemu svjedoče doktorske disertacije Marka Vincenta (2015) i Wilsona Bella (2011) te članak Dmitrija Lihačeva o kartaškim igrama među zatvorenicima-kriminalcima (1930).

Osim što ćemo igrama na sreću i kockanju prići kao fenomenu logorske svakodnevice, pokušat ćemo ih sagledati i kao nešto više od puke razbibrige. U traženju odgovora na pitanje što je to zatvorenika u logoru tjeralo da bez obzira na sve nedaće koje ga okružuju posveti svoje slobodno vrijeme igri uzet ćemo u obzir razmatranja nekih od najpoznatijih teoretičara igre, kako suvremenih, tako i onih iz prošlog stoljeća. Naša polazna točka bit će djelo Johana Huizinge *Homo Ludens* (1992) te članci autorā koji su kritizirali njegov pristup fenomenu igre. Ipak, pri razmatranju smisla igara na sreću i kockanja u kontekstu logorske stvarnosti najviše ćemo se oslanjati na jedno suvremeno djelo – *Rules of Play* Katie Salen i Erica Zimmermana (2004). Iako su se autori u njemu usredotočili na dizajn video-igara, ono nam daje ne samo usporedbu teorijā i definicija igre u posljednjem stoljeću, već i obilje zanimljivih misli koje pokrivaju razne aspekte igre – od nasumičnosti, neizvjesnosti i konflikta, do sposobnosti igrača da utječe na ishod igre. Ono što ćemo u konačnici pokušati dokazati je da su igre na sreću i kockanje u logoru nudili zatvoreniku mogućnost da se izdigne iznad teške svakodnevice, bilo putem materijalne koristi od dobitka u igri, bilo kroz psihološki učinak igre – osjećaj da igrač ima sudbinu u svojim rukama. Obradit ćemo dakle i materijalnu i psihološku stranu igre te ćemo na kraju iznijeti zaključak – na koji način i u kojoj mjeri su igre na sreću i kockanje mogli poboljšati život logorskih zatvorenika i koliko je ta pojava bila raširena.

2. Poljska logorska književnost

Logorska književnost relativno je mlada pojava u svjetskim književnostima i njezina povijest seže stotinjak godina unazad, tj. od pojave prvih logora na teritoriju Sovjetskog Saveza – između 1918. i 1923. Tada se počinju pojavljivati i prva svjedočanstva, uglavnom ona zatvorenika logora na Soloveckim otocima (Nieuważny, 1994). Najraniji primjeri poljskih logorskih svjedočanstava odnose se upravo na taj logor – dvosveščana zbirka logorskih sjećanja urednika Wacława Lipińskiego *Za karatami więzień i drutami obozów* (Iza zatvorskih rešetaka i logorske žice) (Lipiński, 1927, 1928) i dnevnik Mieczysława Lenardowicza *Na wyspach tortur i śmierci* (Na otocima muke i smrti) (Lenardowicz, 1930). Djela temeljena na iskustvima nacističkih logora pojavljuju se nešto kasnije – prvi je to bio ciklus reportaža Jerzyja Rogowicza iz logora Dachau *W obozie koncentracyjnym* (U koncentracijskom logoru) (Rogowicz, 1936). Logorska književnost nije dakako samo fenomen poljske književnosti, već funkcioniра i u mnogim drugim književnostima, prije svega u ruskoj i njemačkoj. Arkadiusz Morawiec ističe kako bismo tim pojmom mogli obuhvatiti i mnoge druge književnosti, budući da su logori bili puno šira pojava od svima znanih sovjetskih i nacističkih primjera. Pritom ističe fašističke

(španjolske, talijanske, japanske), komunističke (jugoslavenske, kineske, kambodžanske) i druge (srpske) logore. Važna je i njegova primjedba da je napokon došlo vrijeme da se i poljska logorska proza suoči s postojanjem svjedočanstava iz poljskih logora, kao što su Bereza Kartuska i Jaworzno¹ (Morawiec, 2017). Poljska se logorska književnost ipak još uvijek svodi na već spomenutu dihotomiju što je među teoretičarima književnosti nerijetko izazivalo terminološke prijepore.

Većina poljskih teoretičara sklona je odvajati pojmove logorske književnosti na dva podžanra – književnost sovjetskih logora (*literatura lagrowa*) i onu nacističkih logora (*literatura lagrowa*), iako postoje pokušaji njihovog objedinjavanja u jedan pojam logorske književnosti (*literatura obozowa*). Małgorzata Całka uspoređujući nacističke i sovjetske logore navodi kako su sistemi razmjenjivali iskustva pri razvoju svojih logora, ali pritom ističe i njihovu glavnu razliku: „U nacističkim logorima rad služi fizičkom istrjebljenju, u staljinističkim uništenju psihičke otpornosti i formiranju nove misaone strukture, stvaranju novog čovjeka – poznatog kao *homo sovieticus*“ (Całka 2001: 143). Iz toga slijedi da su se zatvorenici sovjetskih logora brže mirili sa svojom sudbinom i zapadali u apatiju, dok je borba za život i očuvanje morala bila, po riječima Całke, prisutnija u nacističkim logorima. Michail Heller razliku između dva sistema logora vidi i u tome što su zatvorenici nacističkih logora znali zašto umiru – bili su neprijatelji režima, dok u sovjetskim logorima zatvorenici uglavnom nisu točno znali zašto su zatvoreni – bili su prisiljeni potpisati optužnice s čudnim kraticama i brojevima članaka (Heller, 1991). Neki kao važnu razliku vide i to da sovjetski logori nikad nisu bili dokumentirani – u kolektivnoj svijesti ne postoji tipični pejzaž gulaga (Sucharski, 2007). Činjenica je i da djela koja tematiziraju sovjetske logore uglavnom pripadaju poljskoj književnosti u emigraciji, što uglavnom nije slučaj s temom nacističkih logora (Kulesza, 2017). Ističući neke od navedenih razlika, M. Całka smatra da objedinjavanje dvaju sistema u jedan pojam logorske književnosti nije primjereno – smatra ih usporedivima, ali ne identičnima (Całka, 2001). Sličnog je stava i Dariusz Kulesza koji smatra da su razlike tako velike da je teško očekivati pojavu sinteze tih dvaju podžanrova kao cjeline (Kulesza, 2017). S druge pak strane, A. Morawiec njihovo odvajanje smatra negiranjem stvarnosti, ističući prije svega razmjenu iskustava između dva sistema (Morawiec, 2017). Jedan od prvih pokušaja sintetskog pogleda na poljsku logorsku književnost predstavljaju materijali konferencije posvećene martirologiji Drugog svjetskog rata u književnosti, održanoj 1990. u logoru Majdanek (Świąch, 1990). Općenito, ali i za naš rad, važnija je natuknica Lidije Burske u *Rječniku poljske*

¹ Zatvori iz razdoblja poljske Druge republike (1981.–1939.), koji se u koncentracijske logore mogu svrstati zato što su se u njima nalazile internirane osobe bez sudskog procesa.

književnosti XX. stoljeća (Burska, 1996) – ona se smatra najsmjelijim pokušajem spomenute sinteze

Među osobinama logorske proze koje navodi Burska, za naš rad najvažnije su želja autora za redukcijom fiktivnih i poetskih fragmenata, revizija temeljnih moralnih i egzistencijalnih pojmova i predstavljanje logora kao odvojenog sustava vrijednosti. Prva osobina posljedica je glavnog imperativa logorske književnosti – prenošenja istine o logorima. Zbog toga je većina djela logorske književnosti smještena na pograničju dokumentarizma i artizma.

Burska nadalje vrši klasifikaciju logorske književnosti ističući četiri skupine djela. U najplodnijoj fazi logorske književnosti nastaju svjedočanstva s izraženom moralnom pozicijom, često patriotskom ili katoličkom. To su djela s jasnom, crno-bijelom karakterizacijom žrtava i tlačitelja, prožeta tonom osude prema potonjima. Neka od tih djela čak crpe inspiraciju iz devetnaestostoljetne poljske martirološke književnosti. Budući da je navedena skupina djela više usredotočena na moralni aspekt logorske stvarnosti, nismo je uzeli u obzir prilikom provedbe naše analize. Druga i treća skupina koje navodi Burska pokazale su se prikladnijima. To su djela koja dublje zalaze u logorsku stvarnost – pokazuju fenomene svakodnevice i psihološke promjene u ljudima. Njihov jezik nije nakićen – usredotočen je na opisivanje konkretnih pojava, diskretan i bez patosa. Razlika koju Burska vidi među tim skupinama je u poziciji koju zauzima autor. Drugu skupinu, u koju spadaju ovdje analizirana svjedočanstva *Na nieludzkiej ziemi* Józefa Czapaskog (1949), *Księżka o Kołymie* A. Krakowieckog (1949), *Mój wiek* A. Wata (1977), *Diabeł w raju* (Vrag u raju) Tadeusza Wittlina (1951), *Inny świat* G. Herlinga-Grudzińskiego (1951) i *Dim nad logorom Birkenau* S. Szmaglewskiej (1945), čine djela čiji autori naglašavaju konačnu pobjedu ljudskih vrijednosti nad nasiljem i patnjom. Treću pak skupinu u našem radu predstavljaju djela T. Borowskog *Pożegnanie z Marią* (1948), *Za drutami śmierci* (U žicama smrti) Abrahama Kajzera (1962), *Pięć lat kacetu* S. Grzesiuka (1958) i *Refleksje z poczekalni do gazu* (Misli iz krematorijske čekaonice) Adolfa Gawalewicza (1968). Njihova svjedočanstva nisu prožeta trijumfom moralnih vrijednosti, već zatvorenika pokazuju kao biće kojim dominiraju fiziološke potrebe, glad i želja za preživljavanjem. Moralne vrijednosti se u takvoj stvarnosti gube, a u nekim djelima, osobito u Borowskog, gubi se granica između morala žrtve i tlačitelja. Jezik navedenih svjedočanstava još je više lišen emocija – sve strahote logora doživljavaju se i prepričavaju kao nešto normalno. Četvrtu skupinu djela, koju također nismo uzeli u obzir, čine djela koja navedenoj tematici pristupaju kroz prizmu satire ili apsurdna. U njima bivši zatvorenici nastoje na drugačiji način istaknuti zakonitosti logorske

stvarnosti koje su u nekim trenucima bile tako daleke od uobičajene svakodnevice da je upravo takav pristup bio najbolji način da ih se prikaže.

2.1. Novi pogled na logorsku književnost

Osvrćući se na trenutno stanje istraživanja logorske književnosti u Poljskoj M. Całka ističe kako još uvijek postoji cijeli niz područja unutar polja kojima se nitko nije sustavno bavio – od njezine uloge u formiranju društvene svijesti Poljaka i drugih naroda, preko apologetske struje unutar logorske književnosti, do njezinog značenja za nove generacije čitatelja. Całka također postavlja pitanje može li se ta tema obraniti pred opadajućim interesom bez karakterističnog tona borbe protiv totalitarizma. Naime, kontekst situacije u kojoj su logori nastali polako se gubi – „prošla je moda na logore“ (Całka 2001: 150). Ipak, ona u takvoj situaciji vidi novi potencijal za logorsku književnost – prvi put se pruža mogućnost pogleda na taj fenomen bez utega političkih konotacija. Vremenski odmak pruža nam mogućnost sagledati i druge aspekte logorske književnosti. Jedan od njih svakako je i aspekt igre.

U uvodu smo skrenuli pažnju na odbojnost koju izaziva proučavanje neuobičajenih aspekata logorske književnosti. P. Grzybowski pretpostavlja da je razlog tomu mogućnost da se stavljanjem fenomena kao što je humor u kontekst logora naruši ozbiljnost logorskog mučeništva i iskrivi tradicionalna slika logora kao tvornice smrti. Drugi razlozi su teško razumijevanje ljudskog ponašanja u takvim ekstremnim situacijama te na prvi pogled marginalna važnost takvih fenomena u odnosu na tradicionalno zastupljene fenomene u istraživanju logorske književnosti (Grzybowski, 2002). O strahu od zamućenja slike logorske patnje prilikom rasprave o smijehu i drugim načinima nošenja s logorskom stvarnošću pišu također Jagoda, Kłodziński i dr. (Jagoda, 1981). Oni ističu kako opisivanje tih fenomena može samo nadopuniti našu sliku o logoru, osobito danas kad logori nisu dio nedavne prošlosti. U početnoj fazi logorske književnosti najviše se pažnje posvećivalo martirologiji i herojstvu, dok su teme kao što je naša nailazile na veliki otpor te su smatrane podcjenjivanjem žrtve zatvorenika. Ipak, kako navode autori monografije *Oświęcim nieznany*, aspekti logorske stvarnosti kao što su humor, igra, kulturni život i sl. upravo naglašavaju patnju zatvorenika, a to su shvatili i sami zatvorenici kad su napokon, nakon toliko godina, s olakšanjem progovorili o njima.

Dokaz da se tema logora mijenja i da je stisak martiroloških i ideoloških konotacija popustio su i brojna književna, filmska i umjetnička djela u kojima je logor prikazan na neuobičajen, a ponekad i šokantan način. Najpoznatiji primjer filma s inovativnim prikazom

logorske stvarnosti svakako je *La vita è bella* (Život je lijep) redatelja Roberta Benignija, u kojem je upravo motiv igre u središtu pozornosti. Otac, kojeg su zajedno sa sinom zatvorili u logor, svom djetetu nastoji olakšati boravak u logoru vješto pretvarajući logorsku stvarnost u igru. Igra se pojavljuje i u filmu redatelja Marka Hermana *Dječak u prugastoj pidžami*, snimljenom po istoimenom romanu Johna Boynea. On tematizira dječju igru između zatvorenika židovskog porijekla i sina logorskog upravitelja. Velike rasprave vodile su se oko nedovršenog filma iz 1972. *The Day the Clown Cried* redatelja Jerryja Lewisa, američkog komičara. Možda je film o klaunu koji je uveseljavao židovsku djecu koja su odlazila u smrt ipak bio preradikalniji za svoje doba². Još jedan primjer nekonvencionalnog umjetničkog djela s logorskom tematikom koje je svojevremeno izazvalo buru reakcija je instalacija poljskog umjetnika Zbigniewa Libere – *LEGO. Koncentracijski logor*. Koristeći se originalnim LEGO kockama, Libera je sastavio 3 seta za slaganje – svaki od njih predstavlja neki dio logora. Prikazuju ulaz u logor, krematorije, dimnjake, a u setove su čak uključene i figurice s izrazima lica koje je Libera sam nacrtao. Katarzyna Bojarska piše kako je u središtu Liberine instalacije bila masovna kultura koja zloupotrebljava zločin koncentracijskih logora. Liberu su, bez obzira na to, optuživali za ismijavanje Holokausta i nedostatak poštovanja prema žrtvama (Bojarska, 2004). Navedeni niz mogli bismo zaključiti primjerom suvremenih muzeja posvećenih koncentracijskim logorima. Bojarska u njima također pronalazi element igre. U Židovskom muzeju u Berlinu, na primjer, posjetitelj se potiče da stupi u interakciju s eksponatima – nudi mu se, između ostalog, da prođe kroz stočni vagon kojim su zatvorenici dovoženi u logor. Na sličnom je principu formiran i Muzej Drugog svjetskog rata u Gdańsku.

Jasno je dakle da je sazrijelo vrijeme i za provedbu istraživanja kao što je naše. Logorska književnost više nego ikad treba nove, svježije poglede na materiju koji će u konačnici baciti novo svjetlo na svakodnevni život i patnju zatvorenika. Današnje je vrijeme, ističe Grzybowski, tranzicijski period u kojem umiru posljednji svjedoci logora, a mlada generacija sve se manje interesira tim fenomenom. Zbog toga postoji opasnost od iskrivljavanja, trivijaliziranja i podcjenjivanja koncentracijskih i drugih logora (Grzybowski, 2002). Često se danas odavanje počasti žrtvama logora svodi na upijanje statističkih podataka i posjećivanje komemorativnih muzeja. Takav odnos prema tragediji, ističe A. Gawalewicz, ne izaziva pravu emociju kod novih generacije – potrebno je ispričati individualne priče iz kojih izvire prava drama te stvarnosti (Gawalewicz, 2000).

² Za više primjera sličnih filmova i serija pogledaj: Grzybowski 2002: 234.

3. Igra kao predmet istraživanja

U ovom poglavlju osvrnut ćemo se na neka od najvažnijih djela koja su se bavila igrom kao fenomenom ljudskog ponašanja. Pritom smo uzeli u obzir samo ona djela koja su u potpunosti posvećena igri i koja je ne sagledavaju samo iz kuta jedne znanosti, već kao kompleksni fenomen koji je nužno proučiti s raznih strana. Cilj je dati neke najvažnije definicije i osobine igre kako bismo ih kasnije mogli provjeriti na primjerima igre u logorskoj stvarnosti te zaključiti u kojoj mjeri su one uopće primjenjive u tom kontekstu.

Iako, kao što ćemo vidjeti, postoji cijeli niz teorija igre, to polje ni danas nije do kraja istraženo i ne postoji jedan skup osobina i jedna definicija koja bi zadovoljila sve znanstvenike i uklopila se u sve kontekste. K. Salen i E. Zimmerman ističu kako „ne postoji integrirani set konceptualnih alata za promišljanje igara“ (Salen i Zimmerman 2004: 17). Kako bi se provelo istraživanje o igri, teoretske osnove treba tražiti spajajući niz znanstvenih perspektiva – sociološku, antropološku, psihološku, matematičku i dr.

Prije nego se okrenemo konkretnim primjerima definicija igre valja dati jednu jezičnu napomenu vezanu uz pojam igre. Naime, engleski jezik, kako ističu Salen i Zimmerman, razlikuje dvije riječi za igru – *play* i *game*. Mnoštvo drugih jezika, uključujući i hrvatski, ne posjeduje takvu distinkciju. Odnos tih dvaju pojmova može biti dvojak – oba pojma mogu biti nadređena, tj. šira, ovisno kako gledamo na njih. Ipak, u ovom radu opredijelit ćemo se za odnos u kojem je pojam *play* širi od pojma *game*. Igra u užem značenju (*game*) predstavlja neku strukturiranu aktivnost – igrači poštuju skup pravila kako bi postigli određeni cilj igre. Igre koje nisu strukturirane, već predstavljaju slobodnu aktivnost koju možemo nazvati igrom, kao na primjer spuštanje niz tobogan ili skakanje na trampolinu, spadaju pod pojam *play*. Kada se kasnije budemo bavili primjerima kockanja i igara na sreću u logorima jasno je da ćemo imati u vidu *game*. S druge strane, u poglavlju u kojem ćemo se općenito osvrnuti na razbibrigu i igru u logorima možda naiđemo i na primjere koji spadaju pod *play*.

Prvi znanstvenik koji je pokušao sveobuhvatno i sistematski sagledati igru bio je nizozemski povjesničar kulture Johan Huizinga. I sam Huizinga bio je svjestan da nije prvi koji se bavi temom igre i da je ona već sagledana kroz prizmu niza znanosti, stoga navodi:

Većina tih pokušaja objašnjavanja tek se na drugom mjestu bavi pitanjem što je i kakva je igra za sebe i po sebi, i što ona igraču znači. Igri prilaze neposredno, mjernim postupkom eksperimentalnih znanosti, ne obraćajući prije svega pozornost osobini igre koja je duboko usidrena u estetičkome. Prvotno svojstvo igre u pravilu se ne opisuje (Huizinga 1992: 10).

Huizinga kaže kako je prvotna osobina igre usidrena u estetičkome. Iz te rečenice odmah se može zaključiti u kojem smjeru je on proveo svoju analizu. Za njega je igra, kako ističe u uvodu, temelj i činilac kulture i njezine tragove on vidi u gotovo svim ljudskim djelatnostima koje su na ovaj ili onaj način povezane s kulturom. Takva se koncepcija ponekad naziva i panludizmom, iako je i sam autor naglasio kako ne smatra da je „sve igra“ (Hołda, 2015). Ukratko, Huizinga tragove igre vidi u mitu, kultu, obredu, natjecanju, ratu, poeziji, glazbi, drami, te opisujući njezine osobine dolazi do definicije koja glasi:

Igra je dobrovoljna radnja ili djelatnost, koja se odvija unutar nekih utvrđenih vremenskih ili prostornih granica, prema dobrovoljno prihvaćenim ali i beziznimno obaveznim pravilima, kojoj je cilj u njoj samoj, a prati je osjećaj napetosti i radosti te svijest da je ona „nešto drugo“, nego „obični život“ (Huizinga 1992: 31).

Vidimo dakle da je Huizingina definicija bliska pojmu *game*. Također, obratit ćemo pažnju na osjećaj napetosti i radosti te opreku igre i „običnog života“ – to su elementi koje svakako valja provjeriti u kontekstu logora.

Kritičari Huizinginog pristupa igri nikad nisu doveli u pitanje značenje njegove teorije u općenitom istraživanju igre, već su je nastojali raširiti ili suziti u određenim aspektima. Tako Roger Caillois dodaje podjelu na 4 glavne kategorije – *agôn* (natjecanje), *alea* (slučaj), *mimikrija* (simulacija) i *ilinx* (vrtoglavica) te razlikuje *ludus* (kontroliranu igru) i *paidia* (spontanu igru), što podsjeća na odnos pojmova *game* i *play*. Osobine igre koje Caillois nabroja umnogome su slične Huizinginim – igra je slobodna, izdvojena u vremenu i prostoru, neizvjesna, neproduktivna, kontrolirana i fiktivna (Caillois, 2001). Osim već spomenutih osobina iz prethodne definicije, ovdje valja podcrtati to da je igra neproduktivna. Jedan od najplodnijih kritičara Huizinge i Cailloisa, Jacques Ehrmann, daje nam neke veoma korisne primjedbe vezane za njihove definicije. On prije svega kritizira odvajanje igre i zbilje – pri proučavanju bilo koje pojave unutar društvenih znanosti ne možemo krenuti s pozicije u kojoj je zbilja neka unaprijed definirana „norma“ koja podrazumijeva „normalnost“, ističe Ehrmann. Fenomen igre je istovremeno i fenomen kulture, dakle fenomen zbilje (Ehrmann, 1968). Za nas je međutim važnija Ehrmannova primjedba o neekonomskom karakteru igre koju ističu Huizinga i Caillois. Huizinga je, naime, često kritizirao svoje suvremenike zbog pridavanja prevelike važnosti ekonomskim i društvenim aspektima povijesnog razvoja. Njemu su pak zamjerali idealizaciju prošlosti i neumjerenost u naglašavanju duhovnih i estetskih aspekata istog (Hołda, 2015). Ehrmann dakle ističe kako ne možemo reći da igra ništa ne troši i ništa ne proizvodi, da sve ostaje u njezinom magičnom krugu. Unutarnji svijet igre ipak je definiran vanjskim, zbiljskim svijetom – igra dakle nije ekonomski izolirana od zbilje. Ona ima svoje posljedice – igrajući se trošimo energiju, vrijeme, a ponekad gubimo (ili dobivamo) i

materijalne stvari. Ova je primjedba posebno važna u kontekstu igara na sreću i kockanja. Huizinga naime takve vrste igara uopće ne uključuje u svoju definiciju budući da su previše „zbijske“, dakle previše je u njima naglašen ekonomski aspekt.

Osim navedene Huizingine teorije, od koje često započinju istraživanja usmjerena na igru i fenomene koji proizlaze iz nje, te teorija njegovih glavnih kritičara, postoji još cijeli niz definicija igre, od kojih većina dijeli zajedničke osobine. Odličan pregled glavnih teorija, uključujući već spomenute, nude Salen i Zimmerman (2004: 83-91). Usporedivši osam teorija, autori su došli do zaključka da najpotpuniju nudi Brian Sutton-Smith, najpoznatiji stručnjak za igru u 20. st. Njegova je definicija sažeta: „Igre predstavljaju prakticiranje dobrovoljnih kontroliranih sustava unutar kojih se sukobljavaju strane ograničene pravilima s ciljem postizanja neuravnoteženog ishoda“ (Avedon i Sutton-Smith 1971: 405). Tom su se definicijom uglavnom vodili Salen i Zimmerman pri postavljanju vlastite definicije, koja uključuje i neke elemente teorija ostalih autora. Budući da će nam *Rules of Play* Salen i Zimmermana uglavnom služiti kao glavni izvor osobitosti i zanimljivih koncepata vezanih uz igru, navest ćemo i njihovu definiciju: „Igra je sistem unutar kojeg igrači stupaju u umjetni konflikt, definiran pravilima, koji rezultira mjerljivim ishodom“ (Salen i Zimmerman 2004: 91). Ono što je važno za kontekst našeg rada su sljedeće osobine – umjetni konflikt i mjerljivi ishod. Iako se igra odvija unutar vlastitog, umjetnog svijeta, ona je definirana vanjskom zbiljom. Konflikt je neotuđiva osobina igre – može iznjedrati suradnju i natjecanje među igračima. Na kraju igre, svaki igrač može izmjeriti svoj uspjeh – on se može odnositi samo na zamišljeni svijet igre, ali može se prelići i u zbilju. U analizi konkretnih primjera igre u logorima osvrnut ćemo se na daljnje elemente igre koje spominju autori – neizvjesnosti, nasumičnosti, pravilima igre i sl.

3.1. Osobitosti igara na sreću i kockanja

Već smo istaknuli kako igre na sreću i kockanje posjeduju osobine koje posebno mogu doći do izražaja unutar konteksta logorske stvarnosti. Jerzy Giżycki i Alfred Górný u svom djelu *Čovjek i hazard* posvetili su se povijesti tih vrsta igara. Autori pritom razlikuju pojam igre na sreću i pojam hazarda³, tj. kockanja: „...riječ hazard [...] mnogo je jača od izraza „igra na sreću“, i s njome se odmah povezuje sve ono što je zlo i pogubno u igri na sreću, a „igre na sreću“ zamišljamo kao mnogo bezazlenije [...] S vremenom se izrazom „hazard“ nisu samo označivale igre na sreću u strogom smislu riječi, već i takve igre koje sudionicima prijete

³ Riječ hasard, ili također hazard, azard, azart, arapskog je podrijetla i izvedena je od riječi az-zahr, što na arapskom označuje igru kockom (Giżycki i Górný 1974: 14).

opasnošću velikih gubitaka“ (Giżycki i Górny 1974: 15). Igrač koji sudjeluje u igri na sreću prepušta se slučaju, tj. odriče se mogućnosti svjesnog utjecaja na ishod igre. Jurij Lotman na sličan način oblikuje svoju definiciju igre na sreću:

Igre na sreću stvorene su tako da je igrač prisiljen donositi odluke ne posjedujući praktički nikakve (ili skoro nikakve) informacije. On se dakle ne igra s drugim čovjekom, već sa Slučajem [...] ...igra na sreću je model borbe čovjeka s Nepoznatim Čimbenicima (Лотман 1994: 141).

Ratko Božović daje nam još potpuniju osobitost igara na sreću, ističući neke njezine crte koje u logorskoj stvarnosti još više dobivaju na značaju:

Igre na sreću pripadaju posebnoj realnosti, stvarnosti koju zapljuskuju nagon i iracionalno [...] Mogu se prepoznati kao predanost usudu naročito kad su izgubljena očekivanja u stvarnosti. Više od toga, one proistječu iz metafizičkog u čovjeku, iz njegovog nepristajanja da se pokori razlozima racionalnog svijeta. Uvučen u izazove hazarda, gdje vlada moćno *možda* i, često, uzaludna ambicioznost, igrač na sreću prihvaća iskušenja privida koja su nadmoćnija od neproživljene svakodnevice. I pored toga, igre na sreću gotovo podučavaju kako je moguće živjeti u svijetu nadanja (Božović 2013: 83).

Božović na više mjesta ističe kako je igra na sreću sredstvo bijega iz stvarnosti, pokušaj „da se sivilo svakodnevice nadiđe makar i uzaludnom *nadom* ili uzaludnim *možda*“ (2013: 85). Naglašava kako je igra lijek za prokletstvo navika, ali i fenomen suprotan radu, strpljenju i sposobnosti. Ona je „čovjekov pokušaj da ne pristane na robovanje društvenom obrascu koji ga poništava“ (85). Sve navedene karakteristike odlično možemo uklopiti u kontekst logora, gdje je čovjeku oduzet smisao njegovog postojanja, a svaki mu se dan svodi na borbu za preživljavanje. U takvom svijetu, gdje zatvorenikova sudbina umnogome ne ovisi o njemu samome, igra na sreću predstavlja ograđenu stvarnost u kojoj borba sa slučajem barem donekle ne znači i borbu za vlastiti život.

Važnu misao za naš rad možemo naći i kod Richarda Epsteina, koji navodi:

Suština fenomena kockanja je odlučivanje. Čin donošenja odluke sastoji se od odabira jednog postupka ili strategije unutar skupa dozvoljenih strategija. Određena odluka može označavati koju kartu odigrati, na kojeg se konja kladiti, udio imutka kojim će se igrač kockati u nekom intervalu igre... (Epstein 1995: 43).

Logorski zatvorenik, kojem je oduzeta svaka mogućnost odlučivanja o njegovoj daljnjoj sudbini, može dakle stvoriti iluziju donošenja odlukā unutar magičnog kruga igre na sreću. Tamo će njegove odluke imati određeni smisao, iako je igra podređena slučaju. U danom kontekstu vrijedi se obratiti kartaškim igrama kao posebnom vidu igara na sreću, tj. hazardnih igara. Giżycki i Górny su posvetili mnogo pažnje upravo kartanju kao najpopularnijem obliku hazarda, ističući kako je kartanje relativno nov oblik igre na sreću:

Danas su karte neobično omiljene među igrama ovisnima o razumu, spretnosti i sreći, i vrlo su proširene u svim zemljama i slojevima pučanstva, jer je kartanje u prvom redu vrlo društvena igra, društvenija od svih ostalih igara na sreću [...] Ljudi jedni protiv drugih bacaju kocke, klade se, ždrebaju, ali kartama se igraju. Za ruletnim stolom bulji svatko u svoju brojku i boju, na konjskim se utrkama svatko nada da će njegov konj pobijediti, a ako pobijedi da se nitko drugi nije kladio na nj, u kockanju priželjkuju najveću brojku... Samo u kartanju nisu najvažnije vlastite dobre karte, treba računati i s kartama partnera i protivnika, i njih „poslužiti“ (Giżycki i Górny 1974: 283).

Kartaška igra na sreću može dakle u sebi sadržavati i element vještine, tj. postoje igre u kojima slučaj određuje raspodjelu karata, ali sam igrač ipak svojim odlukama usmjerava vlastiti ishod igre. Ipak, kartaška igra prestaje biti hazardna ako se element slučaja potpuno gubi. O tome piše J. Lotman, koji razlikuje tzv. komercijalne kartaške igre i one hazardne:

Razlika među tim vrstama igara, koja ujedno određuje i njihovu društvenu funkciju, sastoji se u količini informacija dostupnih igračima, a posljedično i načinom na koji se dolazi do pobjede: zahvaljujući procjeni ili zahvaljujući slučaju. [...] Komercijalne igre razvijaju takav konflikt u kojem intelektualna nadmoć i pristup većem broju informacija jednome od partnera donosi uspjeh (Лотман 1994: 139-140).

Lotman između ostaloga ističe i društvene konotacije koje se vežu uz navedene vrste kartaških igara – hazardne igre s kartama često nailaze na moralnu osudu. Valja stoga ukazati na činjenicu da se u ruskim, a kasnije i sovjetskim zatvorima, razvio poseban sloj zatvorenika-kriminalaca kojima je kartanje predstavljalo jedan od važnih elemenata identiteta. Tim fenomenom se bavi E. Tkačeva, koja navodi kako je igra bila jedan od važnih elemenata svakodnevice zatvorenika, posebno u društvenom smislu: „Igra prati važne događaje u životu osuđenika – ulazak u kolektiv, socijalizaciju u novim uvjetima, odlazak na sud, na etapu⁴, i naposljetku - oslobođenje“ (Ткачева 2008: 130). Autorica ističe kako su kriminalci prenosili osjećaj rizika, koji ih je uvijek pratio tijekom razbojništva, u zatvoreničku sredinu – za njih kartaške igre nisu bile samo izvor zabave, već i način opstanka. Slične zaključke donosi i D. Lihačev, i sam zatvorenik logora na Soloveckim otocima. Lihačev je naime istraživao upravo kartaške navike zatvorenika-kriminalaca u logoru, što je rezultiralo člankom u logorskom časopisu u kojem se detaljno opisuju običaji i pravila vezana uz kartanje u njihovoj sredini (Лихачёв, 1930). Detaljnije ćemo se tom fenomenu sovjetskih logora posvetiti u analizi.

3.2. Igra i totalitarno društvo

Prije prelaska na analizu primjerā iz logorske književnosti, vrijedi spojiti temu igre i širi kontekst koncentracijskih i drugih logora. Podlogu za to daju nam autori koje smo već

⁴ Od rus. *эман* – mjesto noćenja na putu kažnjениčkih skupina do mjesta zatvaranja ili progonstva; put koji slijede prognanici, uhićenici; skupina takvih osuđenika.

spomenuli u kontekstu teorije igre. Posebno važnu i simboličnu ulogu tu igra i Johan Huizinga. On je i sam bio zatvorenik nacističkog logora St. Michielsgestel – tamo je zbog govora u kojem je kritizirao nacizam proveo 3 mjeseca, a nedugo nakon puštanja iz logora zbog pogoršanog zdravstvenog stanja je i preminuo (Dąbrówka 1999: 145). Huizinga nije kritizirao samo nacizam, već totalitarizam općenito, a izražavao je i negativan stav prema suvremenom društvu obilježenom industrijalizacijom i masovnošću:

...mogli bismo reći da u devetnaestom stoljeću gotovo u svim manifestacijama kulture faktor igre biva snažno potisnut u pozadinu. Nekom zamjetnijem djelovanju tog faktora stoji na putu i duhovna i materijalna organizacija društva. Društvo je postalo previše svjesno svojih interesa i svojih težnji. Smatralo je da je preraslo dječje cipele. Po znanstvenom planu ono je radilo na svom zemaljskom blagostanju. Ideali rada, odgoja i demokracije jedva da su još ostavljali mjesta vječnom principu igre (Huizinga 1992: 175).

Huizinga upozorava da prava igra isključuje svaku propagandu te da histerična uzbuđenost, koja sve više ispunja situacije povezane s igrom, nije pravi duh igre. Ističe pritom u negativnom svjetlu primjere suvremenog sporta te igara na sreću, a ukazuje i na činjenicu da se politika, rat, ekonomija i moral pretvaraju u opasnu pseudo-igru, tj. gubi se granica između igre i zbilje, što vodi svijet u propast. Huizingino djelo *Homo ludens*, navodi Hołda, nije stoga samo prvi sistematični pokušaj definiranja igre, već i autorov zabrinuti komentar o sudbini svijeta koji srlja u propast (Hołda, 2015). Svoje posljednje djelo – esej *Okaljani svijet* (Huizinga, 1945), u kojem je pisao o degeneraciji u političkom životu zapadnog svijeta, napisao je upravo u logoru.

U sličnom tonu o igri progovara i ruski povjesničar umjetnosti i filozof Nikolaj Hrenov. On se referira na Huizingin stav o gubitku igračkog elementa u suvremenom društvu:

U Novom vijeku ritam stroja u industrijskoj civilizaciji počeo je određivati stil života, a također i odnos prema vremenu [...] Mehanizacija života utjecala je na sustav državnosti [...] Industrijska i ekonomska integracija povezana je s političkom integracijom, a posljedično, s birokratizacijom. Očigledno je da su birokratizacija, jednako kao i omasovljivanje, pridonijeli zamiranju igre u njezinom aristokratskom smislu, što konstatira i Huizinga (Хренов 2001: 176).

Hrenov se još izravnije bavi problemom odnosa totalitarizma i igre, tj. razbibrige. Poziva se na Aristotela koji je prvi proučavao odnos razbibrige i državnog ustroja te zaključio kako je istinska razbibriga moguća samo u demokratskom ustrojstvu, tj. tamo gdje je sloboda ličnosti jedna od glavnih vrijednosti (Аристотель 1984: 571). Stoga je istinska razbibriga, koja posjeduje individualni značaj za čovjeka, a nije tek popunjavanje slobodnog vremena, moguća tek ako čovjek raspolaze maksimumom slobode. Iz toga slijedi da u totalitarnim sustavima, gdje je sve podređeno državi, nema istinske razbibrige. Izraženi utilitarizam u totalitarnim

sustavima, koji prodiere čak i u aktivnosti koje se odvijaju u slobodno vrijeme, u suprotnosti je s prirodom razbibrige kojoj je svojstvena igra i neobveznost (Хренов, 2021). Ovo poglavlje možemo zaključiti upravo Hrenovljevom mišlju koja spaja igru i čovjekovu slobodu:

U kontekstu kulture igra predstavlja sferu u kojoj je čovjek slobodan od obveza koje mu nameću društvo i država, sferu u kojoj je slobodan od utilitarnih zakonitosti društva i države (2021: 34).

4. Razbibriga u logorima

Prije nego što se okrenemo primjerima logorskih igara na sreću i kockanja, obradit ćemo i širi kontekst logorske razbibrige. Nećemo se dakle ograničiti samo na primjere igre u smislu koji smo spomenuli ranije (*game* i *play*), već ćemo pokušati dati odgovor na pitanje na koje su sve načine zatvorenici nastojali sebi olakšati boravak u logoru. Ovo poglavlje podijelit ćemo stoga na nekoliko dijelova – predstaviti ćemo primjere kulturnog života kao oblika razbibrige, logorskog humora i smijeha, zabave logorskih tlačitelja, te konkretnih igara koje ne spadaju pod kategoriju igara na sreću. Budući da je uz kontekst razbibrige i igre usko vezana i tema tzv. logorske aristokracije, tj. povlaštenih zatvorenika, prije prelaska na analizu jedno ćemo potpoglavlje posvetiti i tom dijelu logorske stvarnosti.

U nizu znanosti igra je često promatrana kroz prizmu nekih funkcija koje ispunjava. Frank A. Beach sumira općeprihvaćene funkcije igre u životu pojedinca, zajednice, društva i sl. To su, između ostalog – otpuštanje nakupljene energije, izražavanje oduševljenja, izražavanje seksualnog nagona, agresije ili tjeskobe, kontekst za istraživanje i eksperimentiranje, način socijalizacije, način samoekspresije (Beach, 1971). Neke od tih funkcija igra je doista mogla ispunjavati i u logoru, prije svega sredstvo socijalizacije i izražavanje tjeskobe. Ipak, vidjet ćemo da logorska razbibriga pokriva gotovo sve navedene funkcije.

Vrijedi također istaknuti kako igra nije bila sveprisutna pojava u logoru. Prosječni zatvorenik, ako nije bio povlašten, morao se prije svega usredotočiti na zadovoljavanje osnovnih životnih potreba i izbjegavanje situacija u kojima bi mogao izgubiti život. Huizinga ističe:

U svakom slučaju, igra je odraslu i razboritu čovjeku funkcija koje se on može lako odreći. Igra je suvišna. Samo koliko izvire iz zadovoljstva, postat će ona i potrebom. Igra se svakog časa može prekinuti, pa čak i potpuno potisnuti. Ona se ne nameće kao fizička nužda, a još daleko manje kao uobičajena obaveza. Ona nije nikakva dužnost. Igra se u „slobodno vrijeme“ (Huizinga 1992: 15).

Huizinga međutim, kao što smo već zaključili, previše oštro povlači crtu između svijeta igre i zbilje, tj. svakodnevice: „Zakoni i običaji svakodnevnog života nemaju za područje igre

nikakve vrijednosti“ (1992: 18). O važnom elementu igre, natjecanju, kaže kako se ono „odvija u sebi samome, a njegov ishod nema nikakva udjela u nužnim životnim procesima neke skupine“ (50). Koliko god bi se neke od navedenih tvrdnji mogle primijeniti na dječju igru, logorska stvarnost predstavlja potpuno drugačiji svijet, čije osobite zakonitosti ističu svi oni koji se bave fenomenima unutar tog konteksta:

Čitatelja logorske književnosti šokira svijet u kojem krađa ne znači isto što i na slobodi, u kojem se pojavljuje pojam organizacije⁵, u kojem kruh vrijedi jednako kao zlato ili drago kamenje, a papirnati novac koliko i toaletni papir, itd. itd. Čovjek ubačen u takav svijet mora preobraziti svoj sustav vrijednosti, ne može sačuvati sustav u kojem je odgojen na slobodi, mora se prilagoditi logoru... (Jagoda 1981: 23).

U takvom svijetu pojam i funkcije igre također dobivaju nove dimenzije, što ćemo vidjeti i na primjerima. Treba ipak imati na umu da su se mnogi zatvorenici kroz razbibrigu upravo htjeli približiti viziji svijeta na slobodi ili barem zatomiti svoju tešku svakodnevicu. Tako A. Gawalewicz u svom svjedočanstvu *Refleksje z poczekalni do gazu* ističe da su zatvorenici cijenili sve što im je barem na tren omogućavalo da se ograde od stvarnosti (Gawalewicz, 2000). Činjenicu da je, unatoč izuzetno teškom fizičkom stanju, uspio preživjeti logor duguje vještini koju opisuju sljedećim riječima:

...trudi se, kad god je to moguće, opirati [...] nadrealnoj, besmislenoj, aktualnoj stvarnosti – pomoću vizija normalnog, ljudskog svijeta ili barem fikcijom koja ukazuje ne samo na mogućnost borbe s antiljudskim mikrokozmosom, već i pobjede nad tom sredinom (2000: 44).

Potreba za razbibrigom pojavljivala se, s druge strane, i u trenutcima krajnje dosade. Takvi se primjeri međutim odnose uglavnom na iskustva zatvora koja su gotovo uvijek prethodila prebacivanju u logor. Boravak u zatvoru stoga je čest motiv u svjedočanstvima koja ćemo obraditi. Gustav Herling-Grudziński ističe kako se ne cijeni dovoljno fenomen dosade u zatočeništvu – svaka promjena u životu zatvorenika s vremenom sve više postaje prijeko potrebnim svježim sadržajem (Herling-Grudziński, 2019).

4.1. Logorska aristokracija

Budući da je naša teza glasila da su igre na sreću i kockanje, tj. igra i razbibriga općenito, u logoru bili ograničeni uglavnom na povlašteni sloj zatvorenika, tzv. logorsku aristokraciju, iznimno je važno definirati tu pojavu i istaknuti sve njezine osobitosti u sovjetskom i

⁵ Pod pojmom organizacija misli se na načine na koji su zatvorenici dolazili do prijeko potrebnih sredstava za preživljavanje, prije svega hrane i odjeće. Koristeći razne domišljate načine krađe i krijumčarenja, uspijevali su tajno opskrbiti zatvorenike.

nacističkom logorskom sustavu. Pojava navedenog sloja zatvorenika karakteristična je za oba sustava, a nailazimo i na mnoge zajedničke karakteristike sovjetske i nacističke logorske aristokracije. Kao uvod će nam odlično poslužiti citat P. Levija koji sumira glavne osobitosti života povlaštenih zatvorenika:

Povlašteni zatočenici činili su manjinu logorske populacije, ali i golemu većinu preživjelih; naime, čak i ako zanemarimo naporan rad, batine, hladnoću, bolesti, ne treba zaboraviti da je količina hrane bila nedovoljna i za ponajmanje zahtjevnog zatočenika: nakon što se za dva do tri mjeseca potroše fiziološke zalihe organizma, uobičajena sudbina zatočenika bila je smrt od gladi ili od bolesti koju je uzrokovala glad. Mogla se izbjeći samo dodatnom ishranom, a za to je bilo potrebno imati neku povlasticu, veliku ili malu; drugim riječima, naći neki način – podaren ili osvojen, lukav ili nasilan, dozvoljen ili nedozvoljen, da se uzdignete iznad pravila (Levi 2017: 33).

Navedeni citat je iz Levijeva esejja *Siva zona* te se odnosi na nacističke logore. Ipak, fenomen nacističke logorske aristokracije ima mnoge zajedničke crte s onim sovjetskim, što ističe i sam Levi:

Tamo gdje postoji vlast manjine, ili samo jednog čovjeka, nad većinom, povlastica se rađa i širi, čak i protiv volje same vlasti; prirodno je međutim da vlast tolerira ili potiče povlasticu. Ograničimo se na Lager jer on (čak i u svojoj sovjetskoj inačici) može sasvim dobro poslužiti kao „laboratorij“: njegovu okosnicu, a ujedno i osobitost koja najviše zabrinjava, čini hibridna klasa logoraša-dužnosnika. To je svojevrsna siva zona nejasnih rubova koja u isto vrijeme razdvaja i povezuje dva tabora, gospodara i slugu (2017: 34).

Nadalje, Levi ističe kako postoji niz razloga zbog kojih su zatvorenici bili spremni na suradnju s onima koji ih ugnjetavaju. Između ostalog, kao motive navodi strah, ideološku zavodljivost, slijepu želju za bilo kakvom moći, kukavičluk, ali i želju da se izbjegavanjem izvršavanja naredbi potkopa nametnuti poredak. Jednom kad bi se dokopali povlaštene pozicije, cilj im je bio, kako ističe Levi, učvrstiti se na njoj. Ta se želja nažalost često prelamala preko leđa običnih zatvorenika. Rudolf Höss, zapovjednik logora Auschwitz, u svom dnevniku objašnjava kako su se zatvorenici na pozicijama spremni izivljavati nad svojim donedavnim supatnicima jer na taj način mogu pokazati svoju sposobnost logorskim zapovjednicima i tako ostvariti korist za sebe. Ističe također da je to izivljavanje od strane onih koji su donedavno dijelili jednaku sudbinu s njima za zatvorenike bile puno gore od svake samovolje logorske uprave (Rudnicki 1955: 120). Slična je situacija bila i u sovjetskim logorima, gdje su zatvorenike uglavnom terorizirali oni koji su dijelili barake i ćelije s njima. U danom slučaju riječ je bila o zatvorenicima-kriminalcima. Iako su kriminalci bili prisutni i u nacističkim logorima, gdje se također činili važan dio povlaštenog sloja, njihova raširenost i specifičnost u odnosu na druge zatvorenike nije bila toliko naglašena koliko u sovjetskom sustavu.

Za početak ćemo pobliže opisati logorsku aristokraciju u nacističkim logorima, budući da je u njihovom kontekstu i skovan taj pojam. Logorska hijerarhija jasno je predstavljena u već monografiji *Oświęcim nieznany*. Glavnu vlast u logoru činili su esesovci na čelu s logorskim upraviteljem. Ispod njega postojao je cijeli niz nižih oficira, tzv. *führera*, a najniže su bili logorski stražari. Drugu su granu logorske hijerarhije činili povlašteni zatvorenici, koje su pogrdno nazivali logorskom prominencijom, aristokracijom, buržoazijom, magnatima, plutokracijom i sl. Oni su u logoru vršili niz tzv. funkcija koje su im donosile određene povlastice – više hrane, potrepština, ugodniji život, čak i mogućnost spavanja u tzv. bloku za prominente (Jagoda, 1981). U djelima logorske književnosti koja smo uključili u našu analizu nalaze se i svjedočanstava povezana s logorskom aristokracijom. Toj temi se posebno posvetio Stanisław Grzesiuk, zatvorenik logora Mathausen-Gusen. Već na samom početku svog boravka u logoru Grzesiuk postaje svjestan podjele zatvorenika na privilegirane i bezličnu masu zatvorenika koji su činili ogromnu većinu u logoru i „koji ustajući ujutro ne znaju hoće li uvečer još biti živi“ (Grzesiuk 2018: 83). Također detaljno opisuje cijeli sustav privilegija te uvjete života koje su imali povlašteni zatvorenici:

Stanovnici blokova za prominente bili su zatvorenici koji su radili među esesovcima: u bolnici, u kuhinji, u skladištima, kantini, frizeri i krojači, te zatvorenici zaposleni u logorskom zapovjedništvu, kancelariji, uredu za građevinske projekte – jer i to je također postojalo, ili u drugoj maloj privilegiranoj radnoj grupi.

Ti su ljudi uvijek bili lijepo i toplo obučeni, nisu hodali gladni i nisu im prijetile batine pri radu i na bloku [...] Mnogi od njih dobili su funkciju glavom – zahvaljujući kvalifikacijama koje su posjedovali. Mnogi baš na suprotan način. Kod nekih je odlučivao slučaj i splet okolnosti. Tko je imao talent za nešto, trudio se da ga dobro reklamira i proda za dobru poziciju u logoru. Jer dobra pozicija je upravo bio blok za prominente broj jedan ili dva i svi privilegiji vezani za rad i blok (2018: 594-595).

Osim navedenih povlaštenih zatvorenika, Grzesiuk navodi i još jednu specifičnost logorske aristokracije: „mladi dečki za koje su se oni, tj. prominenti, brinuli i koji su zbog toga bili lijepo obučeni, smješteni na lagan rad i imali hrane koliko god su htjeli“ (84). Mnogi su mladi i lijepi muškarci na taj način stvarali svoju logorsku karijeru, ističe Grzesiuk. Oni su, dakako, povlaštenim zatvorenicima bili zamjena za žene koje su u logoru bile odvojene od muškaraca.

Kao i Grzesiuk, Levi navodi cijeli niz sitnih funkcija koje su pomagale nekolicini zatvorenika da prežive što dulji period u logoru:

Oko nas, zatočenika bez čina, vrvjelo je od logoraša-dužnosnika niskog ranga. Činili su slikovitu faunu: čistači, perači kotlova, noćni čuvari, oni koji su namještali krevete [...], kontrolori uši i svraba, prenositelji naredbi, tumači, pomoćnici pomoćnika. Sve u svemu, bili su jadni kao i mi, radili su puno radno vrijeme kao i svi ostali,

ali su za dodatak od pola litre juhe pristajali obavljati sve ove i druge poslove „trećeg reda“: bezazlene, katkad korisne, često izmišljene ni iz čega (Levi 2017: 33).

Već smo spomenuli kako je u nacističkim logorima bilo i mnogo kriminalaca. Osim što su popunjavali mnoge od glavnih pozicija u logorskoj hijerarhiji, posebno u Oświęcim, živjeli su i djelovali i među običnim zatvorenicima. Njih se u svom svjedočanstvu prisjeća S. Szmaglewska:

...dovoze u Oświęcim uznike i drugog kova. Mnogogodišnji zločinci, stari prestupnici, kažnjavani preko trideset puta zbog krađe, krivotvoritelji banknota, elegantni hotelski lopovi, banditi, perverzni tipovi, bludnice, vlasnici javnih kuća [...] Prestupnici se ipak umiju brzo međusobno upoznati po znakovima, kojih ostala okolina ne primjećuje. Drugi, prije nego što su se snašli, već se nalaze prema organiziranoj grupi, koja je u tišini među sobom složna (Szmaglewska 1947: 69-70).

U sovjetskim logorima, s druge strane, kriminalna sredina činila je okosnicu povlaštenog sloja zatvorenika te jedno od glavnih obilježja sovjetskog logorskog sustava uopće. Na primjeru sovjetskih zatvora i logora odlično se može primijeniti Foucaultova misao da „zatvor omogućuje, čak potiče, organizaciju delinkvenata, odanih jedan drugome, hijerarhijski ustrojenih, spremnih da pomognu i potaknu svaki budući zločin“ (Foucault 1977: 267). W. Bell, koji se intenzivno bavio proučavanjem sovjetskih gulaga i njihove svakodnevice, ističe kako su upravo logori u Sovjetskom Savezu funkcionirali kao glavna okosnica zatvorskog sustava, zbog čega su kriminalci svih vrsta najčešće završavali upravo tamo (Bell, 2013).

G. Herling-Grudziński, čije se svjedočanstvo smatra najvažnijim djelom poljske *literature lagrowe*, tj. logorske književnosti posvećene sovjetskim logorima, puno puta spominje kriminalce, *urke*, ali i tzv. besprizorne – djecu bez roditelja i doma, koji su u Sovjetskom Savezu bili česta pojava: „Tek sam se kasnije uvjerio da „besprizorni“ zajedno s „urkama“ (običnim kriminalcima) čine najopasniju polulegalnu mafiju u Rusiji, organiziranu po uzoru na masonske lože“ (Herling-Grudziński 2019: 51). Zatvorenici-kriminalci bili su sveprisutna pojava u logorima i njihova je „karijera“ često zapravo bila neodvojiva od logorskog iskustva:

Obični kriminalac postaje „urka“ tek nakon višekratnog recidivizma. U toj novoj situaciji on više uopće ne napušta logor, izlazeći na slobodu tek na par tjedana kako bi obavio najhitnije poslove i izvršio sljedeći zločin [...] „Urka“ je u logoru institucija, najviši službenik poslije načelnika straže; on odlučuje o vrijednosti i ispravnosti radnika u brigadi, njemu se često povjeravaju najodgovornije pozicije [...] To su ljudi koji s jednakim gađenjem i strahom razmišljaju o slobodi kao i mi (Herling-Grudziński 2019: 66).

Kriminalce u svom svjedočanstvu spominje i A. Krakowiecki, zatvorenik logora na Kolimi. On, između ostalog, opisuje situaciju u kojoj se susreće s jednim od pripadnika logorske aristokracije koji je ujedno bio i kriminalac:

...u baraci [...] se pojavio neki viši upravitelj u pratnji mnogobrojne svite. U toj sviti nalazio se također tzv. vospitatel', tj. odgojitelj. Taj čovjek je imao jednake kvalifikacije za odgojitelja kao ja za dalaj-lamu. Bio je to obični razbojnik, bitanga, kriminalac, a k tome i polupismen čovjek. Ali budući da mu je podaren doživotni paragraf, bytovaja statja, mogao je vršiti tu dostojnu funkciju.

„Doživotne“ paragrafe dobivaju „lakši“ prijestupnici. Dakle onaj koji je ubio, koji je opljačkao, onaj koji je spiskao državni novac ili onaj koji je ukrao, te napokon, onaj koji je silovao. Jer život ima svoje zakonitosti i ti ljudi su žrtve životnih konflikata. S druge strane, pravi zločinci su politički prijestupnici (Krakowiecki 2014: 101).

Iako su zatvorenici-kriminalci činili jedan od najvažnijih dijelova sovjetskog logorskog sustava, njihova se paralelna vlast ponekad otimala kontroli i prelazila u samovolju. O tome piše M. Vincent:

Iako su i središnja i lokalna vlast imale koristi od hegemonije kriminalnih organizacija kako bi zauzdali druge grupe koje su smatrane opasnijima (kao zatvorenici po Članku 58⁶ i pripadnici raznih nacionalnosti), niz postupaka, kao što je odbijanje obavljanja radnih dužnosti te dugotrajna ustrajnost u raznim aspektima kriminalne supkulture, nastavili su potkopavati sposobnost vlasti da u potpunosti kontroliraju svoju zatvoreničku populaciju (Vincent 2015: 226).

S jednim takvim opasnim kriminalcem susreo se i Krakowiecki:

Na svakoj komandirovki⁷ boravi barem jedan Čuma [...] „Čuma“ se doslovno prevodi kao: kuga, pošast. U ovom slučaju preneseno – nešto kao „opasni luđak“. Takav čovjek, koji je stvarno „udaren u glavu“, malo glumi da je skrenuo, ali ustvari je spreman na sve i može postići da ga se svi uokolo boje – počevši od upravitelja, a završno s desetnikom.

Taj Čuma, ta pošast, ta logorska kuga, sposoban je u logorskim uvjetima osigurati sebi lagodan život, ima najbolji položaj, a većinom ništa ne radi (Krakowiecki 2014: 183).

Razgranatost kriminalnog svijeta u sovjetskim logorima tema je koja zaslužuje vlastito istraživanje, što potvrđuje i sam Krakowiecki koji navodi kako ne postoji slična pojava u svijetu: „Nepostojanje definicija, pojmova, ekvivalenata – nijedna riječ, ni u jednom jeziku, ne može prenijeti bit toga“ (2014: 279).

U ovom poglavlju definirali smo sredinu za koju pretpostavljamo da je bila u središtu logorske razbibrige, a samim time i u doticaju s igrama na sreću i kockanjem. Povlaštena klasa

⁶ Članak 58 je u sovjetskom kaznenom zakonu označavao kontrarevolucionarnu djelatnost. Zbog velike mogućnosti njegove interpretacije na osnovi njega zatvoren je ogroman broj ljudi, uglavnom političkih zatvorenika.

⁷ Od rus. *командировка* – neka vrsta logorske podružnice; mjesto udaljeno od glavnog logora namijenjeno eksploataciji određenih resursa.

zatvorenika, koja je mogla predahnuti od svakodnevne borbe za život, posjedovala je i slobodno vrijeme, i višak fizičke i mentalne energije potreban za razbibrigu. Također, važan njen segment čini i kriminalni svijet koji je često povezan s kockanjem, a kod sovjetskih zatvorenika-kriminalaca ono je činilo važan dio njihove svakodnevice.

4.2. Kulturni život u logorima

Iako Huizinga u svoju teoriju igre uključuje i izložbe, predstave, ples, glazbu i maskerate (Huizinga, 1992), mi smo te manifestacije kulturnog života objedinili u širi pojam razbibrige. Kulturni život, kao i igra i smijeh, bio je prisutan u logoru, a proučavanje tog aspekta logorske stvarnosti također je nailazilo na prepreke, o čemu svjedoče autori monografije *Oświęcim nieznany*:

Dobiva se dojam da u znanstvenoj literaturi koja se bavi logorom Oświęcim-Brzezinka nije prikladno ocijenjeno značenje manifestacija tog [kulturnog] života, iako se one pojavljuju i opisuju u brojnim sjećanjima i svjedočanstvima [...] Neki su se grozili čak i nazivati „kulturnim životom“ neke pojave u logoru koje bi se van njega bez sumnje smatrale kulturnim čimbenicima (Jagoda 1981: 98).

Sami su zatvorenici, dakako, često smatrali kulturni život apsolutnom marginom života u logoru, a za to su imali i cijeli niz razloga: „surovost logorskih pravila, cilj logora kao mjesta eksterminacije, dehumanizacija zatvorenika i njegova zamjena u broj, teror i brutalnost, maksimalno ograničenje inicijative zatvorenika, stalna kontrola, kazne i zlostavljanje, svemoć kriminalnog elementa, iscrpljujući rad i zaglupljujući zadaci kojima je ispunjavano vrijeme zatvorenika, ograničavanje napora zatvorenika na traženje načina da se zatomi glad i prežive barem najbliži sati i dani...“ (1981: 99-100). Nešto drugačiji odnos prema kulturnom životu imala je već spomenuta logorska aristokracija koja se susretala s daleko manje problema od gore navedenih. To potvrđuje i K. Dunin-Wąsowicz:

Jasno je da se sudjelovanje u kulturnom životu logora nije odnosilo na sve zatvorenike ili na sve logore. Ovaj fenomen jedva da je i postojao u centrima masovne likvidacije, u kojima je većina zatvorenika odmah bila usmjerena u plinske komore. U najtežem razdoblju Hitlerovog terora u koncentracijskim logorima (1940.-1942.) tragovi kulturnog života bili su jedva vidljivi. Čak i u drugim periodima, ovaj fenomen nije se ticao svih zatvorenika, već uglavnom onih na povlaštenijim pozicijama, zdravih ljudi, s lakšim poslom, ljudi koji su pripadali određenim grupama i sredinama... (Dunin-Wąsowicz 1983: 278-279).

Eugeniusz Niedojadło u svom svjedočanstvu koje je dio monografije o Oświęcimiu ističe kako krajnje iscrpljenom i gladnom „muslimanu“⁸ nije bilo ni na kraj pameti zadovoljavati svoje kulturne potrebe, čak i ako je nekad to bio čovjek značajnog intelekta. Glad kulture su stoga osjećali samo siti, odmorni i toplo odjeveni zatvorenici. Slično piše i Maria Elżbieta Jezierska, koja navodi kako se čak i pri najmanjem poboljšanju uvjeta života, kao npr. pri pojavi mogućnosti naspavati se ili raditi pod krovom, duh oslobađao od potreba tijela (Jagoda, 1981).

Najjednostavniji oblik kulturnog života u logoru predstavljalo je pripovijedanje. To je ujedno bio najrašireniji i najpopularniji način razbibrige zatvorenika. Neki od zatvorenika su pritom uspjeli ostvariti zavidnu „karijeru“, što je bio slučaj i s nekima od zatvorenika čija smo svjedočanstva uključili u našu analizu. Jedan od njih je A. Gawalewicz, čiji smo citat ranije naveli – upravo uspjeh njegovih „bajkovitih pripovijesti“ naveo ga je da bude nepokolebljiv u svom mentalnom otporu prema sredini koja ga okružuje (Gawalewicz, 2000). Zahvaljujući svojim vještinama, mnogi od talentiranih pripovjedača uspjeli su sebi osigurati dodatnu porciju hrane ili neku drugu povlasticu.

Srodno pripovijedanju bilo je pjesničko stvaralaštvo. Jednako kao i pripovjedači, postojali su i logorski pjesnici, koji su sastavljali pjesme, zapisivali ih, ili mnogo češće – učili napamet, te recitirali ostalim zatvorenicima. Takva je „duhovna hrana“ često bila servirana u bolničkim barakama, gdje je trenutak predaha nudio mogućnost za stvaralaštvo (Jagoda, 1981).

Važan segment kulturnog života činila je i glazba. Od samih početaka nacističkog logorskog sustava glazba je pratila zatvorenike u njihovim svakodnevnim aktivnostima. Tom temom se bavio i Guido Fackler (2010), koji se usredotočio na period od 1933. do 1937., ali ističe kako je pojava bila sveprisutna. Uloga glazbe u logoru bila je međutim ambivalentna:

S jedne strane, bila je dio individualne ili kolektivne strategije žrtava za kulturno i moralno preživljavanje, te izvor samopouzdanja. S druge strane, bila je element strategije SS-a namijenjene fizičkom i psihičkom uništenju. Zlostavljači su na izopačen način zloupotrebljavali glazbu kao dio procesa dekulturnizacije, kao sredstvo dominacije i terora, kao svakodnevni oblik degradacije i dehumanizacije, ali i kao instrument indoktrinacije, reedukacije, propagande... (Fackler 2010: 625).

Shirli Gilbert navodi također da je glazba u logorima bila „snažan simbol razlika [...] odražavajući različit odnos prema nacionalnim, političkim i religijskim grupama unutar zatvoreničke hijerarhije“ (Gilbert 2005: 19). U glazbi se dakle također odražavala podjela na povlaštene i nepovlaštene zatvorenike, a upravo se na taj element glazbenog života u logoru

⁸ Muslimanima su u nacističkim logorima nazivali zatvorenike u krajnjem stupnju fizičke i psihičke iscrpljenosti. Taj se naziv ustalio zbog njihovog karakterističnog pokreta glavom koji je podsjećao na muslimane koji se klanjaju.

usredotočio i Stanisław Grzesiuk, koji je za vrijeme svog boravka u logoru iskoristio svoj talent za sviranje kako bi osnovao glazbenu skupinu koja je svirala u zamjenu za određene povlastice: „Bili smo popularni. Bili smo poznati i voljeli su nas. Glazba, pjesma i humor otvarali su nam sva vrata – mogli smo riješiti svaki problem“ (Grzesiuk 2018: 416). Sljedeći citat je primjer jedne glazbene večeri koju je Grzesiuk organizirao sa svojim kolegama-zatvorenicima:

Kad bismo počeli svirati, u baraku bi ulazio svatko tko bi čuo glazbu kroz otvorene prozore. Na koncert Varšavljana bio je slobodan ulaz za sve. Lake plesne melodije koje smo uz svirku pratili i pjesmom bile su isprepletene s narodnim i vojničkim pjesmama [...] Prostorija je bila tijesno nabijena ljudima koji su nas došli poslušati. Među gostima stoje također i kapi⁹, nadzornici blokova te prominenti iz prvog i drugog bloka [...] S vremena na vrijeme neki od prominenata zamoli da mu se odsvira njegova omiljena melodija i plati deset-dvadeset, a čak i pedeset cigareta [...] Ako netko zamoli i ništa ne da, također sviramo (2018: 606).

Ponekad su njihove glazbene zabave bile popraćene i plesom, ali je ta aktivnost bila ograničena isključivo na logorske prominente, u danom slučaju na parove sastavljene od povlaštenih zatvorenika i ranije spomenutih mladih muškaraca koji su uživali njihovu zaštitu:

Kad bi nedjeljom svirali na nekom od blokova znalo se dogoditi da se glazba za slušanje pretvarala u plesnu zabavu. To je bilo moguće u manje napučenim blokovima jer je u njima bilo nešto mjesta u središtu prostorije. Nekako se munjevitom širila vijest da se pleše i okupljali su se „dečki“. U parovima – on i ona – i započinjao je strastveni ples (537).

O plesu kao sferi isključivo privilegiranih zatvorenika govori se i u monografiji *Oświęcim nieznany*: „Poznato je da je ples bio zabava dostupna samo logorskom osoblju. Zatvorenici, izmučeni i iscrpljeni, općenito su imali izrazito negativan odnos prema plesu“ (Jagoda 1981: 122).

Osim navedenih oblika kulturnog života, postojali su i primjeri likovne umjetnosti: „U Oświęcimiu se crtalo, slikalo i rezbarilo. Mnogo je radova stvarano u tajnosti, u blokovima, dio pod nadzorom esesovaca u umjetničkoj „radionici““ (1981: 127).

Najvažniji detalj ovog poglavlja je ipak činjenica da je kulturni život bio gotovo u potpunosti sfera povlaštenih zatvorenika. S. Grzesiuk se prisjeća jedne scene iz 1958., sa sastanka bivših zatvorenika, kada je kritizirao jednog od prominenata upravo zbog toga:

U jednom trenutku čujem kako Czesiek govori kolegama: - Trenutno skupljam materijale jer imam namjeru napisati knjigu o drugoj struji logorskog života. Iz dosadašnjih knjiga dobiva se dojam da se život u logoru vrtio samo oko organiziranja zdjelice juhe i izbjegavanja rada, međutim nije se samo o tome radilo u logoru. Nitko ne opisuje lijepo pjesničko i književno stvaralaštvo. Pa sjećate se da su bila i pjesnička natjecanja, bilo je i natjecanje u skladanju... – Samo nemoj zaboraviti napisati i o svojoj ulozi u tom natjecanju – odazvao sam se glasno. – Ja se

⁹ Logoraš koji je u nacističkim logorima bio šef grupe logoraša i provodio odluke uprave, za što je bio donekle privilegirani.

isto sjećam tog natjecanja. Tvoj doprinos je tada bilo nadgledanje [...] da neki musliman ne bi došao pod blok jer bi mogao čuti kako se prominenti zabavljaju (Grzesiuk 2018: 607).

Kao što vidimo, ovo poglavlje u potpunosti je ispunjeno materijalom koji se odnosi na nacističke logore. U slučaju sovjetskih logora kulturni život je bio u potpunosti namijenjen širenju propagande. Iako su u mnogim logorima postojali tzv. kulturno-obrazovni odjeli gdje su partijski službenici održavali propagandne predstave i projekcije, takvi se primjeri rijetko pojavljuju u svjedočanstvima. Vrijedi istaknuti detalj iz svjedočanstva T. Wittlina, gdje se zatvorenicima obećava lijep život u logoru, što između ostalog uključuje i kulturni život:

Kako je tamo u tim logorima? – neprestano su ga zapitkivali. – Ništa se ne bojte! – ohrabrivao ih je. – Istina, tjeraju na rad, ali hrane ima napretek, svatko će dobiti krevet s posteljinom, svaki tjedan je kupanje, rublje uzimaju na pranje, a zimi daju toplu odjeću, kape i obuću. Ima i knjižnica, gramofon s pločama, radio i novine [...] Na slobodan dan možeš poći u kino... (Wittlin 1990: 120-121).

Slična situacija pojavljuje se i u svjedočanstvu A. Krakowieckog:

Doći će proljeće i poći ćete u radne logore... Odgojne!!! [...] – Bit će papira, bit će knjiga, radio, kazalište, razbibriga za um, koncerti, sportska natjecanja! (Krakowiecki 2014: 48).

U Wittlinovom slučaju takva su se obećanja dijelom ispunila, o čemu svjedoči sljedeći citat:

Afanasij je bio politički upravitelj vojne bolnice i otuda sam ga znao. Svako jutro je bolesnicima donosio novine „Crvena zvijezda”, koje je besplatno dijelio; jednom tjedno u kazališnoj dvorani pokazivao je filmove, ponekad je donosio knjige iz knjižnice, damu, domino ili šah, nadarenima za glazbu posuđivao je gitare, balalajke i violine (Wittlin 1990: 242).

Wilson Bell ističe kako su zatvorenicima, bez obzira na njihovu propagandnu namjeru, kulturne aktivnosti ipak bile važan događaj u logorskoj svakodnevici jer su bile prijeko potreban predah od svakodnevnih napora. Spominje, između ostalog, kazališne trupe, zborove, glazbene ansamble, logorske knjižnice, te najvažnije – filmove (Bell, 2011).

4.3. Smijeh i humor u logoru

Kao što je bio slučaj i s drugim već spomenutim fenomenima, smijeh i humor u logoru često se smatraju kontroverznim područjem interesa. Tim više što je smijeh u logoru često pratio događaje koji bi se uobičajeno smatrali krajnje morbidnima i šokantnima. Iako se u svjedočanstvima bivših logoraša pojavljuju motivi smijeha i humora, mnogi od njih izbjegavaju njihovo spominjanje. Prisjećajući se situacija koje su bile popraćene smijehom pojavljuju se osjećaji sasvim suprotni nego tada, kad je bila riječ o svojevrsnom patološkom smijehu (Jagoda, 1981). To naglašava i P. Grzybowski: „Smijeh i plač koji se pojavljuju zajedno s patnjom i

smrću kao graničnim iskustvima dobivaju na taj način nove kontekste i oblike. To nije samo smijeh i plač kao rezultat humora, već kao izraz zaprepaštenja pri saznanju da je moguća takva količina zločina...” (Grzybowski 2002: 28). Smijeh stoga postaje neka vrsta štita od realnosti, a istovremeno i oružje protiv onoga tko je tu realnost omogućio. Mihail Bahtin naglašava kako „smijeh ne oslobađa samo od vanjske cenzure, već prije svega od velikog unutarnjeg cenzora; oslobađa od straha koji se razvijao u čovjeku tisućama godina: straha od svetog, od zabrana, od prošlosti, od moći“ (Bahtin 1968: 94).

Grzybowski piše o ismijavanju kao načinu osude ljudskih osobina koje se općenito smatraju negativnima u društvu. Onaj koji ismijava na taj način osjeća superiornost, što ima i svoju individualnu, tj. terapijsku, ali i društvenu funkciju (Grzybowski, 2002). Upravo je takav smijeh, tj. ismijavanje, često bio jedini način otpora zatvorenika:

Smijeh u logoru bio je oružje onih koji su bili u potpunosti podložni osoblju i, bespomoćni, nisu se mogli buniti i suprotstavljati [...] Provodeći kroz logorski humor izrugivanje esesovaca, ismijavajući logorski sustav, dajući oduška osjećajima osвете i poruge, zatvorenici su u smijehu vidjeli korisno oružje (Jagoda 1981: 153).

Zatvorenici su ismijavali fizičke i psihičke osobine esesovaca i ostalih logorskih povlaštenika: „Temelje smijeha u logoru najčešće su predstavljale negativne karakteristike fizičke i duhovne naravi – ružnoća, razne mane, moralna izopačenost [...] Smijeh se kod zatvorenika često vezao uz osjećaje gnjeva, želju za osvetom, suosjećanje, užasnutost...” (1981: 146). Takvo ismijavanje očitovalo se u raznim oblicima – kroz šale, karikature, podvale, oponašanje i sl.

Iako su puno češće sami zatvorenici bili predmet podvala od strane esesovaca i prominenata, u rijetkim trenucima odmora i oni su sami zbijali šale između sebe. To dokazuju i primjeri iz svjedočanstva S. Grzesiuka:

...Oška mi je rekao da netko u bočnom tunelu spava u vagonu. Provjerio sam – istina. Pogurali smo vagon iz tunela, spojili na vagone s pijeskom i lokomotiva ga je odvezla na nasip. Svi smo se odvezli da ga vidimo kad se probudi. Na tom je mjestu nasip bio visok valjda osam metara. Kad smo izvrnuli vagon začuo se nevjerojatan vrisak. Momak nije znao kuda leti i što se s njim događa. Tek kad je sletio dolje i čuo naš smijeh na vrhu došao je k sebi i shvatio što se dogodilo (Grzesiuk 2018: 510).

Za vrijeme dnevnih smjena imali smo drugu zabavu. Stalna zabava bilo je pentranje na pumpu koja je stajala na putu do mjesta na kojem smo radili. Svakoga dana smo nekoga okupali. Radili smo to uz smijeh i s velikim zadovoljstvom (2018: 511).

Osim navedenih podvala, Grzesiuk je bio talentiran i za pričanje viceva. Ta vještina mu je, uz već spomenuto sviranje, jako pomogla da stekne poklonike među zatvorenicima i osobljem i u konačnici preživi logor: „Obojica smo imali dobar smisao za humor i zbog toga

su nas i drugi voljeli. Tamo gdje je stajao jedan od nas ili kad bismo bili obojica, za trenutak bi već stajala cijela grupa drugih zatvorenika koji bi otvorenih usta ili nasmijani slušali naše brbljarije, oponašanje, viceve ili vesele priče. Humor nas nikad nije napuštao“ (109). Osim pažnje i simpatije zatvorenika, Grzesiuk je izvukao i konkretnu korist od sastavljanja viceva, što opisuje u sljedećem primjeru, kada je ispričao vic o Hitleru:

Pobijedio sam na natjecanju za najbolji vic. Kolege iz kamenoloma su mi rekli da se na jednom od blokova održava takvo natjecanje. Prijavio sam se i ja – bio sam na kraju popisa. Pričali su razne viceve – o svećenicima, o guzicama – samo nitko nije ispričao politički. Dao sam sve od sebe i ispričao ovaj vic [...] Bravo! – i uručena mi je nagrada, pola štruce kruha (341-342).

O zatvorenicima koji su zahvaljujući svojim šalama uspjeli preživjeti logor piše i Grzybowski, koji navodi primjere satiričara Aleksandra Drożdżyńskiego u Oświęcim u i zabavljača Fritza Grünbauma u Buchenwaldu (Grzybowski, 2002). U danom kontekstu treba naglasiti i specifičnost logorskih šala i viceva, tj. humora općenito. Važan materijal za to nudi nam već mnogo puta citirana monografija *Oświęcim nieznany*. Logorski humor bio je naime poprilično šokantna pojava za one koji su se prvi put susretali s njim:

...logorski humor i situacije koje su uzrokovala smijeh silno su se razlikovali od takvih reakcija u životu na slobodi, u normalnim uvjetima. Budući da je život u logoru bio abnormalan, elementi komičnog koji su se pojavljivali u njemu također su se razlikovali od uobičajenog, ustaljenog razumijevanja tog pojma i po pravilu su u njemu dominirale karakteristike abnormalnosti. Ne čudi stoga da kad zatvorenici govore o logorskom humoru, spontano tom pojmu i s njime povezanim sjećanjima daju epitete u stilu: gorak, jezovit, mračan, krematorijski, a također jednoznačno ukazuju na njegovu specifičnu estetsku kategoriju: vulgaran, surov, zahodski (Jagoda 1981: 142).

Šok koji su zatvorenici doživljavali pri susretu s logorom nije ostavljao puno prostora za smijeh u početku, ali specifična atmosfera mijenjala je i smisao za humor koji se sve češće javljao u paradoksalnim situacijama. Konkretna primjer takvog humora daje nam A. Gawalewicz u svom svjedočanstvu:

...treba ipak spomenuti činjenicu kako je u tom jezivom bloku tinjao crni, tj. adekvatnije bi bilo reći „plinski“ humor, koji je odgovarao njegovoj atmosferi. Humor potpuno nedostupan i nerazumljiv normalnim ljudima koji žive u normalnim uvjetima. Tako na primjer ni ja tu nisam nevin. Neposredno prije rata u modi je bio sentimentalni tango koji je počinjao riječima: „Život je bajka opaka, kad ljubi djevojka...“ i dalje: „Ima jedna, jedina, koju volim najviše“. Uz melodiju tog tanga ponekad smo pjevušili veselu pjesmicu:

Ima jedan krematorij, gdje svi ćemo se upoznati,
Gdje svi ćemo se sresti, možda sutra – tko zna?...

(Gawalewicz 2000: 84)

Logorski humor nije napustio Gawalewicza i njegove supatnike ni nakon oslobođenja iz logora, što dokazuje primjer s pogreba jednog od njihovih poznanika:

Sram me priznati, ali za vrijeme pogreba najvjerojatnije nismo imali usredotočen, tužan izraz lica. Još gore, dok smo odavali kolegi posljednju počast nosili smo platformu s lijesom, a netko od nas se našalio. Bio je to zaista neprikladan trenutak za šalu (2000: 157).

Kao što je bio slučaj s kulturnim životom, sav dosadašnji materijal odnosi se na nacističke logore. Tome svakako ide u prilog postojanje monografije *Oświęcim nieznany* u kojoj je tema smijeha dosta opširno proanalizirana, kao i razlika u psihologiji zatvorenika koja je spomenuta u poglavlju u logorskoj prozi – sovjetski su logori naime brže zatvorenike bacali u apatiju te ih tako tjerali da se pomire sa svojom sudbinom, dok je u nacističkim logorima borba za život bila puno naglašenija pa je stoga i humor kao jedno od oružja te borbe bio naglašeniji. Ipak, u djelima o sovjetskim logorima koja smo obradili postoje primjeri humora, a osobine su mu slične onome u nacističkim logorima. U sovjetskoj grani poljske logorske proze, međutim, humor se uglavnom pojavljuje u kontekstu zatvora, dakle prije samog transporta u logor. Zatvori su naime bili mjesta gdje duh zatvorenika još uvijek nije bio pokoleban:

Noću je pak nastup imao „tužitelj Čizma“. Iza skromne zavjese u kutu zavukao se Fjodor Mosiurniak i zgrčio se na školjci. U rukama je držao svoju cipelu. I vikao kroz nju: - Je li tu... taj i taj? Iz cipele je izlazio prigušen glas i stvarno se dobivao dojam da to netko za vratima zove. Nekoliko puta se ponovilo prezime, sve dok se napokon prozvani nije probudio. Za to vrijeme u ćeliji nitko nije spavao. Svi su držali dah. – Jesam! – odazvao se pospani glas. – Ovuda, k meni! – začula se naredba „tužitelja Čizme“. „Naivčina“ je doskakutao do vrata, a mi smo već grizli maramice u ustima [...] Počelo je ispitivanje. Ime, prezime, gdje je stanovao, koja narodnost itd. A glupan se ispovijedao pred vratima, da je... sovjetski Poljak, da mu je revolver kojeg su mu našli podmetnuo neki poljski oficir – napokon je „tužitelj Čizma“ zapitao: - Znači nevin si? – Tako mi Boga, nevin sam! – kao iz topa je odgovorio „naivac“. – Onda ću sutra narediti da te puste na slobodu. – *Spasibo, spasibo, spasibo!* – klanjao se pri pragu ćelije. A mi smo pomahnitali. Cijela se ćelija grčila (Krakowiecki 2014: 29).

Kasnije Krakowiecki na više mjesta spominje kako su zatvori bili mjesta gdje je smijeh bio česta pojava: „ćelija u Horodnji bila je posljednje mjesto gdje se mogao čuti smijeh. Iskren, otvoren, pravi, smijali smo se stvarno tiho, oprezno, da ne bi čuo stražar, ali smo se smijali često. Kružili su razni vicevi“ (2014: 47); „S vicevima je pak ovdje stvarno loše. U Stanislavivu sam ih čuo desetke, u Horodnji su kružile „primijenjene“ šale...“ (80). Sličan primjer zatvorske šale daje i T. Wittlin:

Zabava kojom su zatvorenici začinjavali svoj boravak u zatvoru bila je raznolika. Jedan od najbezazlenijih oblika zabave bio je takozvani „Velosiped“. Bilo je to ovako – usnulom kolegi bi se među prste na bosim nogama zavukle uske trake papira kojima bi potom zapalili oba kraja. Žrtva te šale ležala bi mirno sve dok gorući papir ne bi počeo pržiti noge. Tada bi se čovjek budio prestrašen i počinjao mahati gorućim nogama po zraku, izvodeći pokret kao da vrti pedale na biciklu (Wittlin 1990: 87).

Postoji primjer humora koji se odnosi i na njegov boravak u logoru. Zanimljivo je kako je i u ovom slučaju riječ o ismijavanju vlastite teške sudbine, kao što je to bio slučaj s humorom u nacističkim logorima:

Lijep dan imamo danas, zar ne? Vedar, topao, pravi ljetni... – rekao je. – A no da... – E vidiš, dragi moj. U Sibiru je zapravo uvijek lijepo, ljetno, toplo vrijeme. Imamo ovdje jedva jedanaest mjeseci zime i surove hladnoće, a zatim: ljeto, i ljeto, koliko ti duša zaželi. Zadovoljan zbog dobre šale, iskreno se nasmijao... (1990: 15).

4.4. „Zabava“ logorskih tlačitelja

Riječ zabava u nacističkim logorima budila je sasvim suprotne emocije od onih na slobodi. Zatvorenici su tako ironično nazivali sve aktivnosti kojima su esesovci i drugi logorski prominenti kratili svoje vrijeme, a istovremeno zagorčavali život zatvorenicima, ponekad i po cijenu njihovih života: „Smijeh esesovaca često je bio opasan za zatvorenike i obično ga se moglo čuti za vrijeme provedbe jezivo izrežiranog i sofisticiranog zlostavljanja“ (Jagoda 1981: 139). Često je „zabava“ popimala oblik gimnastičkih i sportskih vježbi ili natjecanja, što u svom svjedočanstvu spominje i S. Grzesiuk:

Kad bi im dosadilo skidanje kapa gonili su nas među blokovima. Na jedan zvižduk – marširanje, na dva – okret i marširanje natrag, na tri zvižduka – marširanje u trku. Više puta je to bilo popraćeno gimnastičkim vježbama začinjaenima batinanjem i udarcima od strane svih koji su u bloku bili ovlašteni za to – dakle kapa, nadzornika barake i logorskog pisara. Ako ne vježbe pred blokom, onda učenje pospremanja kreveta na bloku i egzekucije onih koji kao nisu pospremali. Uvijek zadaci, uvijek nered, uvijek batinanje (Grzesiuk 2018: 287).

Jedne nedjelje esesovci su organizirali zabavu koju sam nazvao utrka za život. Odabrali su oko sto pedeset ljudi kao „invalidi“. Poredali su ih u petorke i tako kako su stali, morali su pretrčati sto pedeset metara. Tko nije imao snage za tračanje, spotaknuo se ili pao, bio je preusmjeren u grupu pored – tko je istrčao dobro, bio je otpušten na blok. Trebalo je vidjeti kako su ti ljudi trčali – kao konji na konjskom sajmu, glava gore, baci cipele i bos, kako se ne bi zapleli u drvenim cipelama (2018: 328-329).

Grzesiuk se prisjeća i primjera „zabave“ koja je služila kako bi se dokrajčili muslimani ili kaznili oni koji su kršili pravila:

...promatrali smo scenu ubijanja zatvorenika, Židova [...] Ta „zabava“ trajala je dosta dugo. Zatvorenik je s velikim kamenom na ramenu brzo morao istrčavati malu udaljenost, dvadeset pet-trideset metara. Na oba kraja te rute stajali su kapi s batinama, a kad bi zatvorenik stao pred jednim od njih on bi ga udario batinom po glavi i leđima, goneći za njim par metara u smjeru drugog, a tamo opet to isto. I tako u krug, u krug, sve dok je naganjani zatvorenik jedva mogao hodati (60).

U kamenolomu, tek što je završilo prebrojavanje zatvorenika, prozvan je delinkvent, jedan kapo ga je uzeo sa sobom i zabava je počinjala. Kapo mu je na rame stavljao veliki kamen i naredio mu da trči za njim i bez prestanka

ga je udario štapom tankim kao prst. Tankim zato da ga ne bi brzo ubio. Morao se pomučiti i umirati svjesno, a kako bi drugi imali dovoljno zastrašujuć primjer na koji se način umire za krađu hrane (177).

Grzesiuk navodi još sličnih primjera, ali ćemo se ograničiti na navedene kao najreprezentativnije.

Još jednim oblikom „zabave“ mogli bismo smatrati i težnju esesovaca da u logorima stvore privid normalnosti, što ističe i Levi koji to naziva izrugivanjem ljudskom životu i „geometrijskim ludilom“ (Levi 1961: 45). Jedan od načina stvaranja takvog privida je već spomenuta logorska glazba. Osim glazbe koju su zatvorenici sami izvodili kao razbibrigu, u većini logora postojao je i logorski orkestar koji je izvodio tzv. logorske himne i drugu veselu glazbu za vrijeme svakodnevnih prozivki i odlaska na rad (Fackler, 2010). Drugi primjer privida normalnosti bila su organizirana sportska natjecanja, kao npr. nogometne utakmice, o čemu piše i Levi u svojoj Sivoj zoni (Levi, 2017).

U literaturi posvećenoj sovjetskim logorima nema primjera sličnih navedenom fenomenu logorske „zabave“. U svjedočanstvima koja smo obradili nismo naišli na takve opise.

4.5. Ostali oblici igre u logorima

Prije nego što se posvetimo igrama na sreću i kockanju vrijedi spomenuti i razne druge oblike igre i razbibrige koji ne spadaju u već spomenute kategorije koje smo obradili. Posebno pažnju svakako treba posvetiti igrama na ploči kao što su šah i dama, budući da su bile poprilično raširene u logorima i često se spominju u svjedočanstvima.

Već smo spomenuli kako su sportska natjecanja bila prisutna u mnogim logorima, posebno nacističkim. Ta je činjenica naglašena i u monografiji *Oświęcim nieznany* gdje se jedan od bivših zatvorenika na sljedeći način izjašnjava o tom fenomenu:

Zar ne bismo trebali smatrati tragikomičnim situacijama sportska natjecanja kao odbojkaške i košarkaške utakmice između bolničkih blokova 20 i 21, iz kojih su najčešće odlazili transporti u plinske komore. Nadalje, odigravanje nogometnih utakmica na trgu za prozivku, ili čak boksačkih mečeva u kojima su obični zatvorenici razvaljivali njuške upraviteljima blokova i kapima (Jagoda 1981: 157).

Sportska natjecanja spominje i S. Grzesiuk, koji više puta naglašava kako su u njima sudjelovali isključivo snažni i zdravi zatvorenici, dakle oni povlašteni:

Izišao sam na trg za prozivku. Kad tamo imam što vidjeti! Na trgu dvije momčadi u sportskim dresovima igraju nogometnu utakmicu, a publika navija vičući na raznim jezicima. Bile su četiri momčadi u logoru: Poljaci,

Nijemci, Španjolci i miješana momčad. Navijali su prominenti i muslimani. Igrači su bili dobro uhranjeni tipovi – radnici u kuhinji, ambulanti, kapi i stanovnici blokova za prominentne (Grzesiuk 2018: 393).

Sljedećih godina nedjeljom su se održavale još i boksačke i hrvачke borbe. Sudjelovali su oni koji su bili snažni i zdravi, te oni koji su sudjelujući u tim natjecanjima mogli dobiti dobar posao (2018: 394).

Nismo naišli na individualna svjedočanstva o sportu u sovjetskim logorima, ali Wilson Bell u okviru svog istraživanja o Siblugu¹⁰ spominje logorski Kulturno-obrazovni odjel koji je imao svoje nogometne i odbojkaške momčadi. Dodaje kako su se redovito odigravale utakmice između pojedinih ispostava logora (Bell, 2011).

Zatvorenici su također smišljali i svoje igre, često na kreativan način uklopljene u logorski ili zatvorski kontekst. Jednu takvu igru spominje svećenik Grohs:

...odavno poznata „salonska“ igra, zvana „napoleon“. Zabavljali su se njome uvečer, kad je u ćeliji već vladao relativni mir. Zatvoreniku su pokrivali oči i udarali ga u stražnji dio tijela dok ne bi pogodio tko ga udara. Zatvorenici su se u polušali opravdavali da je ta zabava dobar trening pred ispitivanjem. Ustvari je donekle oslobađala od psihičke napetosti (Jagoda 1981: 153).

E. Tkačeva dokazuje kako sovjetski zatvorenici nisu bili ništa manje kreativni. Između ostalog, navodi primjere organiziranja borbi štakora, utrka žohara te dresiranja istih u svrhu zabave (Ткачева, 2008).

Iako nismo naišli na primjere dječje igre u djelima koja smo obradili, valja istaknuti kako su neki zatvorenici nastojali djeci omogućiti igru. O tome svjedoči Anna Tytoniak koja je jedno vrijeme bila glavna krojačica u Oświęcim: „osim tkanja tepiha izrađivala sam puno raznih sitnica, kao kutijice od slame, lutke, papuče itd.“ (Jagoda 1981: 126).

Najviše pažnje ipak treba posvetiti raznim igrama na ploči, posebice šahu. Šah je bio raširen po svim logorima, i sovjetskim i nacističkim, što ga je činilo jednom od najpopularnijih logorskih igara općenito. Daniel Logemann piše upravo o tom fenomenu te ističe neke od osobitosti šaha koje su ga činile posebno važnim u kontekstu logora. Osim što je kao česta pojava u svakodnevnom životu zatvorenike podsjećao na život na slobodi, šah je imao i dublje, filozofsko i metaforičko, značenje. Često se naime o šahu govorilo kao o metafori stvarnog svijeta i života, tj. o bezbrojnim manevrima i kombinacijama kao odrazu borbe potlačenih protiv tlačitelja. Budući da je svaki njihov dan bio borba u kojoj su uglavnom izlazili kao gubitnici, zatvorenicima je šah bio prilika da metaforički pokušaju okrenuti stvari u svoju korist. Šah je naravno služio i kao odvrćanje pozornosti s teške stvarnosti, o čemu svjedoči

¹⁰ Siblag – Sibirski odgojno-radni logor, aktivan od 1929. do početka 1960-ih, smješten u zapadnom Sibiru, u okolici Novosibirska.

Logemannov primjer zatvorenika u Bergen-Belsenu koji je zamijenio petodnevnu porciju kruha za šah kako bi igrom zatomio glad (Logemann, 2013). O zamjeni kruha za mogućnost igre šaha piše u svom svjedočanstvu i T. Wittlin, dajući nam detaljan i dragocjen opis izrade šahovskih figura u jednom od sovjetskih zatvora:

Izrada kompleta za šah zahtijevala je međutim mnogo rada i žrtve. Ruda za njihovu izradu bila je naime plemenitija od zlata – kruh. Za šahovski komplet trebalo je iskoristiti cijelu štrucu, što je predstavljalo veliko odricanje. Komad kruha dijelilo se na pola, dodjeljujući jednu polovinu za bijele figure, a drugu – za crne. Zatim se uzimala sredina, odvajala se od kore, koju se moglo pojesti. Kruh je bio vlažan i taman. Pretaman za izradu bijelih figura, presvijetao za modeliranje crnih. Pripravljajući materijal za bijeli komplet majstor je rukama mijesio kruh, obilno ga vlažeći slinom, nakon čega bi izgnječeno tijesto posipao vapnom ostruganim sa zida. Pri izradi crnog kompleta trebalo je spaliti krpu, a pougljene ostatke dodati u pripremljeno tijesto [...] Nakon izrade cijelog kompleta, šah se sušio nekoliko dana, postajući tvrd kao kost. Uz komplet je majstor dodavao šahovnicu nacrtanu kemijskom olovkom na krpi ili vreću nategnutu na vrpcu, sašivenu od nogavice gaća. Komplet je koštao dvije porcije kruha, uz unaprijed odvojeni dio za izradu (Wittlin 1990: 64-65).

Šahovske figure često su zatvorenicima predstavljale puno više od rekvizita za igru, što naglašava i Logemann. Zbog velike oskudice, a često i opasnosti koju je predstavljala izrada takvih predmeta, zatvorenici su jako cijenili takve predmete. Bio je to znak njihove privatnosti, konkretni predmet koji je na neki način bio poveznica sa životom na slobodi (Logemann, 2013). O važnosti šahovskih figura za zatvorenike piše i Wittlin: „Ti kompleti su bili tako lijepi da su ih naručivali čak i najveći škrtci, a čak i oni koji nisu znali igrati. Igrali su se tim figuricama kao što se dječaci igraju kositrenim vojnicima. Svatko je želio sačuvati igračku za uspomenu i odnijeti je kući kad se vrati na slobodu...” (Wittlin 1990: 65).

Osim Wittlina, šah u svojim svjedočanstvima spominju i T. Borowski, S. Grzesiuk, A. Wat i G. Herling-Grudziński. Kod prve trojice riječ je tek o kratkim uspomenama na igru:

Preko puta *schreibera* stari poljski bojničar, kojeg su iz nepoznatih razloga već nekoliko mjeseci držali na bloku, igrao je sam sa sobom šah začepivši prstima uši... (Borowski 2007: 235).

Nakon odmora Dunajewski je igrao šah s gospodinom Stanisławom. Igrali su bezvoljno, obojica su bili slučajni šahisti. Meni je igra bila dosadna (Wat 1998: 40).

Nije me bilo strah pa sam u nedjelju prijepodne namjerno pošao na dvadeset treći blok. Szymańskog nije bilo. Na stolu su dečki igrali šah (Grzesiuk 2018: 461).

G. Herlinga-Grudzińskog šah je pak pratio po svim sovjetskim zatvorima i logorima, a njegove uspomene odlično dočaravaju usredotočenost igrača i atmosferu koja je vladala za vrijeme igre:

Jedne vruće srpanjske večeri sjedili smo uz šah za jednim stolom – Loevenstein i Mironov te ja i Weltmann [...] Weltmann me uvijek nemilosrdno pobjeđivao, ali volio je samnom igrati jer sam ja kao svaki neznalica promišljao

naglas par koraka unaprijed na njemačkom, što mu je stvaralo iluziju da sjedi u nedjelju u svom *Kaffehausu* i pažljivo sa svojim prijateljima analizira šahovski kutić u „Wiener Zeitung“ [...] Igru smo prekinuli tek kad su se s treskom otvorila vrata barake i unutra je uletio, nasumično se hvatajući za ležajeve, mladi tehničar čije prezime još odonda ne pamtim (Herling-Grudziński 2019: 400).

Za petnaest minuta njega i Machtepiana odvela su dvojica oficira iz Trećeg Odjela. Igrali smo dalje, kao da se ništa nije dogodilo, prekidajući tek na trenutak da bi poslušali izvještaj Machtepiana koji nam je drhtavim glasom rekao kako je u prisustvu Zyskinda morao potvrditi i potpisati tekst s riječima koje je izgovorio optuženi. Oko jedan se vratio Zyskind i ne gledajući nikoga u oči legao u onom istom položaju na ležaj, s licem prekrivenim otvorenom knjigom. Weltmann je upravo trebao igrati drugi put kad se iza zone začuo kratki pucanj i smjesta utonuo u pamučnim vlaknima noći [...] – Vojni sud – šapnuo je tiho [...] – Predajem partiju – rekao sam odgurujući drhtavom rukom figure na šahovnici. Zyskind je nepomično čitao, a naši su susjedi igrali dalje... (2019: 402).

Vidimo dakle kako je igra u zatočeništvu imala veliku moć te je mogla u potpunosti obuzeti igrače i prenijeti ih u stvarnost koja je bila ograđena od zbilje, što je naglašavao i Huizinga. Veliku važnost šaha za zatvoreničku zajednicu opisuje i Wittlin:

U mrtvačku apatiju bacao je glad, strah za sudbinu obitelji, uspomene na dom, kao i krajnja dosada. U bijegu od nje ljudi su se trudili ubiti vrijeme igrajući šah [...] Po cijele dane igrali su ne samo zaljubljenici u šah, koji su ga znali iz ljepših vremena, već su nastajale hrpe novih pristalica. Među stotinjak stanovnika jedne sobe rasli su novi talenti. Učenici koji donedavno nisu razlikovali pokrete konja od kule pobjeđivali su svoje učitelje.

Uskoro je potpuno zavladala magija šaha. Utihnuli su sporovi, svađe, skandali, zaboravljen je glad, i igralo se po kutovima, na krevetima i pod krevetima. Srušene su izolacijske barijere koje su dotad dijelile narodnosne, religijske, društvene i klasne skupine. Bandit je igrao s intelektualcem, Rus s Poljakom, Židov sa svećenikom. Šah je unio uistinu idiličnu atmosferu (Wittlin 1990: 65).

Osim šaha, u logorima je bila prisutna i dama. Spominju je dva autora logorske proze koja smo obradili – Wittlin i Herling-Grudziński. Dama nije toliko zaokupljala zatvorenike kao šah, što dokazuju i fragmenti teksta u kojima se spominje:

Iz vreće sam izvadio krpu s nacrtanom šahovnicom i počeo igrati damu sa samim sobom. Odjednom se začuo tresak podignutih zasuna. Smjesta sam zamotao kamenčiće u krpu, gurajući ih pod rasprostrti kaput. Srce mi je počelo lupati, titrajući kao strelica voltmetra pod utjecajem visokog napona. Došli su da me odvedu na strijeljanje. Sledio sam se. Otvorila su se vrata i stražar mi je naredio da predam šah. To je sve (Wittlin 1990: 104).

Kao i u slučaju šaha, u svjedočanstvu Herlinga-Grudzińskog nalaze se opširnije i življe uspomene na igru:

U to vrijeme u našoj baraci bilo je ugodno i gotovo domaćinski. Pod zemljanom strehom na kojoj su se sušile krpe i valjenke pucketajući je gorila vatra, bacajući plešuće odbljenske plamena na hrapava lica zatvorenika. Za stolovima se igrala dama ili su se bacale kocke, a iz kutova i donjih ležajeva dolazili su prigušeni stotinama glasova zvukovi gitarā i harmonikā (Herling-Grudziński 2019: 288).

Tek navečer, kada su se iz zone s novostima vraćali zatvorenici iz „slabkomande“, a u baraci se palila svjetla, Mrtvačnica je nakratko oživljavala i odisala neočekivanim rezervama života. Već sam prizor zatvorenika koji uz stolove igraju damu ili se u grupicama skupljaju u uglovima među ležajevima, djelovao je okrepljujuće. Baraka je bubrila od topline, otvarajući nam rane na nogama, srca i usta (Herling-Grudziński 2019: 466).

Uz spomenute igre, spominje se i domino. Wittlin, kao što smo vidjeli u ranijem citatu, piše kako ga je u bolnicu donosio politički upravitelj, a A. Krakowiecki igre se prisjeća u kontekstu zatvora:

Vrijeme tišine je prošlo. Bučno je, glasno i gužva je. Glasno se razgovara, po danu se leži na krevetima – nikoga ništa nije briga, nitko na to ne obraća pažnju. Idila po drugi put. U ćeliji se čak i pjeva. Jednom smo pokušali zbornu zapjevati i tek tada je izbio skandal. Svađamo se igrajući domino (Krakowiecki 2014: 68).

U ovom poglavlju se još jednom potvrdila naša teza da je igra bila sfera gotovo isključivo zdravih i uhranjenih zatvorenika, dakle onih povlaštenih. Ipak, šah i dama se pojavljuju i u kontekstima običnih zatvorenika, gladnih i izmučenih svakodnevnim radom. Također, igra se često pojavljuje u kontekstu bolnice, gdje su zatvorenici pronalazili prijeko potreban odmor, ali i u zatvorima, u kojima nije bilo izlaska na rad i glavni zatvorenikov neprijatelj je često bila dosada. Upravo zato su razne igre – smicalice s drugim zatvorenicima, smišljanje priča, igre na ploči, kockanje – naišle na plodno tlo u zatvoreničkoj zajednici.

5. Igre na sreću i kockanje u logorima

Život zdravih stalna je hazardna igra između čovjeka i opasnosti. Život bolesnih je – igra između čovjeka i smrti (Szmaglewska 1947:42).

Navedeni citat S. Szmaglewske iz njezinog svjedočanstva *Dim nad logorom Birkenau* odličan je uvod u naše središnje poglavlje u kojem ćemo kroz primjere iz djela logorske proze nastojati pokazati na koje su se sve načine igre na sreću i kockanje ispreplitale sa svakodnevnim životom u logoru. Pritom se nećemo samo usredotočiti na konkretne pojave, već ćemo pokušati dati odgovor i na pitanje koja je bila psihološka motivacija logorskih hazardera. Posebno ćemo se posvetiti kartaškim igrama i kartama općenito, budući da su one često sinonim za hazard, a kultura kartaških igara proširila se i po logorima, posebno u sovjetskom sustavu.

Razlog zbog kojeg smo odabrali upravo igre na sreću kao naš centralni motiv istraživanja je upravo psihologija koja stoji iza prepuštanja takvom obliku igre – igre u kojoj se igrači ne igraju samo međusobno, već se natječu i protiv slučaja. Život u zatočeništvu bez sumnje je mijenjao čovjekov pojam sreće, a situacije koje su na slobodi donosile sreću bile su daleko od njega, što svjedoči i citat iz svjedočanstva A. Kajzera: „Tada su sve oči uprte u kruh,

a svatko mašta samo o jednom – da mu se osmijehne sreća u obliku najveće, najljepše porcije“ (Kajzer 2013: 82).

Naše je pitanje koliko se promijenio pojam igre na sreću, tj. što je dobitak u igri donosio igraču i koliko mu je značio u odnosu prema životu na slobodi. Slučaj je u mnogočemu određivao svakodnevni život zatvorenika, što naglašava i Hilde Bluhm: „Ta anarhična moć slučaja, neočekivanog, terora, ne samo da je vladala životom i smrću zatvorenika u fizičkom smislu, već je možda bila i najjača sila u mentalnoj dinamici života u koncentracijskom logoru“ (Bluhm 1999: 98). Naime, koliko god su se zatvorenici trudili sačuvati svoj život svakodnevno se boreći za dodatnu porciju juhe i komadić kruha, za bolji ležaj ili lakši rad, njihov je život uvijek mogao biti okončan jednim hirom logorskog stražara ili pripadnika logorske aristokracije. Svaki dan je mogao poginuti za vrijeme teškog i često opasnog rada. Mogao je postati žrtva logorske epidemije ili silne hladnoće. Prema tome, koliko god se trudio, o njegovom je životu svejedno umnogome odlučivao slučaj. Na slobodi bi jednako tako mogao poginuti bilo kad, ali u kontekstu logora slučaj postaje toliko naglašeniji da postaje upravo ono čime ga Bluhm naziva – jednom od glavnih sila koje upravljaju životom u logoru. Teško bismo mogli reći da je zatvorenik u takvoj svakodnevnoj borbi imao jednake šanse za smrt i život. Budući da su logori ipak bili mjesta fizičkog istrjebljenja i psihičkog uništenja čovjeka, prosječni je zatvorenik vjerojatno imao dojam da mu je slučaj, tj. jednaka mogućnost povoljnog i nepovoljnog ishoda, ipak u velikoj mjeri nenaklonjen. Ipak, kada govorimo o igri na sreću, mogli bismo reći da se slučaj vraća u svoje uobičajene okvire. Povlačeći se u ograđeni svijet igre igrači na trenutak ostavljaju iza sebe zakonitosti zbilje. Tu misao lijepo uobličuje Huizinga:

Arena, igrači stol, začarani krug, hram, filmsko platno, sudište, sve su to po obliku i namjeni igrališta, tj., oni su posvećeno tlo, odijeljeno, ograđeno, područje svetkovanja za koje vrijede posebna pravila. To su privremeni svjetovi unutar običnog svijeta, a služe izvođenju neke zaokružene radnje (Huizinga 1992: 16).

Huizinga također ističe kako igra stoji izvan velikih opreka istina-neistina, dobro-zlo, vrlina-grieh. Povlačeći se u taj svijet igre, zatvorenik je možda ipak mogao osjetiti istinsku pravdu – svaki igrač ima jednake šanse u srazu sa slučajem.

5.1. Kartaške igre

Kartaške igre najrasprostranjeniji su oblik igara na sreću, a njihova mnogobrojnost i raznolikost rezultirala je razvojem cijele kulture oko njih:

Karte same po sebi još nisu igra, ali njima se može igrati – igrati za razonodu, radi odmora, može se okušati sreća, ispitati svoj razum ili razum partnera, vježbati i iskušati spretnost. Ima mnogo „razloga“ zbog kojih ćemo odigrati

koju partiju karata, a ima i neiscrpnih mogućnosti, vrsti igara, pravila i navika pri kartanju [...] Bez obzira na to služe li karte priprostim puku u gostionicama, prijateljskim partnerima u kućnoj osami, posjetiteljima klubova ili kasina, igraju li gosti ekskluzivnih salona kartama jednostavne ili komplicirane igre na sreću da bi se zabavili ili zaradili novac – karte su pridobile široki krug pristaša i ljubitelja (Giżycki i Górny 1974: 283).

Giżycki i Górny navode razne vrste zabave s kartama – od bezazlenih i jednostavnih dječjih igara, preko samostalnog slaganja pasijansa, proricanja, tzv. plemenitih kartaških igara kao što je bridž, pa do hazardnih igara, na čelu s pokerom kao najzloglasnijom igrom u kojoj se isprepliće slučaj, rizik i psihološko nadmetanje. U djelima logorske proze koje smo obradili nailazimo na mnoštvo kartaških igara svih vrsta – pasijans, ajnc, poker i dr. Mnoge od njih spominje T. Wittlin opisujući kartaške igre u zatvorskoj ćeliji:

Intelektualci su elegantno igrali bridž, seljaci su se u tišini zadubljivali u šezdeset šest, a Židovi su bili zamišljeni nad partijom tisuće. Najveselije se igralo u kutu kriminalaca, gdje je *baccarat* i *chemin de fer* trajao od jutra do kasne noći (Wittlin 1990: 88).

O raširenosti karata u logorima i zatvorima govori činjenica da se pojavljuju u većini djela logorske proze koja smo obradili. Spominju ih T. Borowski, S. Szmaglewska, S. Grzesiuk, G. Herling-Grudziński, A. Wat, A. Krakowiecki i T. Wittlin. U usporedbi s drugim igrama koje smo spominjali, kao što je šah, karte ipak prevladavaju.

5.1.1. Izrada karata u logoru

Već smo vidjeli da su zatvorenici bili iznimno kreativni pri izradi rekvizita za igru kao što su šahovski kompleti. Takvi pothvati zahtijevali su odricanje čak i od hrane, ali želja za igrom ipak je bila jača. Treba također uzeti u obzir posvemašnji nedostatak osnovnih sredstava potrebnih za normalan život – odjeće, alata, papira, konca i sl. Sve to činilo je izradu bilo čega u zatočeništvu iznimno teškom zadaćom. Svaki je zatvorenik zato nastojao sačuvati bilo kakvu stvarčicu koja mu je mogla donijeti korist u budućem logorskom životu. O oskudnosti zatvorenikove imovine govori sljedeći citat:

Svaki prosječni zatvorenik mogao je na sebi primijeniti poznatu latinsku poslovicu: *omnia mea mecum porto* (sve svoje sa sobom nosim). U načelu, zatvoreniku je u logoru bilo dopušteno posjedovati žlicu, koja je istovremeno služila kao vilica i nož, neku krpu, vrpču ili remen koji je držao hlače te slične sitnice. U strahu od krađe ili oduzimanja od strane osoblja ili jačih zatvorenika zatvorenik je svoje sitnice skrivao u *bojtlu*, tj. vrećici. Tamo je čuvao svoju imovinu: čavao, iglu, konac, komadić olovke ili grafita... (Jagoda 1981: 41).

Iako se navedeni citat odnosi na Oświęcim, situacija u drugim logorima nije bila ništa bolja. S obzirom na veličinu logora Oświęcim, možemo pretpostaviti da je u drugim logorima

bilo još teže doći do potrebnih stvari. Mogućnosti trgovine i „organiziranja“ bile su još manje. Treba imati na umu i potpunu izoliranost nekih logora, posebice onih na krajnjem sjeveru Sovjetskog Saveza. U takvim uvjetima čak je i pisanje pisma zahtijevalo puno rada: „Po cijele dane tražim komadić papira da imam na čemu pisati“ (Kajzer 2013: 48). I tu je dolazila do izražaja kreativnost zatvorenika:

Paketić sadrži 97 pisama. Pisali su ih ljudi koji nisu imali papira. To su komadići kartona, rastrgane kutije, pa i razlijepljeni tuljci ispušene cigarete (Szmaglewska 1947: 284).

Nakon zahoda, kad sam se vratio u ćeliju, zamolio sam malog lijepog *urku* da mi napravi telegraf. Nabavljen je konac, nešto se zavezalo, istrgnulo, on se vrlo rado time pozabavio [...] Dakle ovako: konac, kutija šibica, i u kutiji, na nekom komadiću papira, kojeg se uvijek moglo negdje naći, malo pisamce. Šifrirana poruka (Wat 1998: 208).

Budući da je u logorima vladala nestašica papira, zatvorenici su najčešće izrađivali karte od kartona. U monografiji *Oświęcim nieznany* to se više puta naglašava: „U nedostatku originalnih, karte su se izrađivale od komada kartona, crtali su se likovi i pisali brojevi i tako su išle od ruke do ruke...“ (Jagoda 1981: 231); „Posjedovala je karte za gatanje vlastite izrade (od kartona za pošiljke)“ (1981: 234); „...nije se odustajalo ni od igre bridža, bez obzira na kazne, naravno kartama izrađenima u logoru“ (133). T. Borowski također spominje karte izrađene na sličan način, ali u zatvoru: „Karte su bile izrađene od kartonske kutije za pošiljku. Likove su kemijskom olovkom nacrtali oni koji su tu bili prije nas. Svaka je karta bila označena“ (Borowski 2007: 42). O drugim metodama izrade, ovaj put u sovjetskim zatvorima, piše T. Wittlin: „Špilove karata izrađivalo se na dva načina: od stranica kutije za šibice ili od izravnatih filtera za cigarete“ (Wittlin 1990: 88). Najdetaljniji opis izrade daje D. Lihačev u svom članku o kartaškim igrama kriminalaca u sovjetskim zatvorima:

Nabava karata nije problem. Najveću prepreku predstavlja papir, ali ako u zatvoru postoji knjižnica ili nekakav crveni ugao s novinama i časopisima – nema prepreka. Papir se sljepljuje u nekoliko slojeva krušnim ljepilom (kruh se prelijeva kipućom vodom, a ocijedenom masom se lijepi). Slijepljeni listovi se izrezuju i na njih se prenose – „peru se“ – slike preko šablone. Šablone su obični listovi papira na kojima se ostrim nožem ili britvom izrezuju likovi u potrebnoj boji. Kao boja upotrebljava se sapun lagano obojan kemijskom olovkom, čađom ili tintom (Лихачёв 1930: 32).

O sličnim postupcima piše i Wiesław Krawczyński u svom svjedočanstvu:

Potpaljujući iskrama stare, suhe novine moglo se dobiti plamen. Kad bi se tim plamenom spaljivala guma na potplati obuće i stavljalo lončić pod taj plamen, na dnu lončića bi ostajala čađa koja se koristila za izrađivanje tetovaža i bojenje kruha. Tamni zatvorski kruh miješalo se s čađom i tako su nastajale slike na kartama koje su zatvorenici izrađivali, kamenčići za igru dame, „crne“ šahovske figure (Krawczyński 2010: 50).

Iako su se zatvorenici na sve načine trudili izraditi i sačuvati vrijedne sitnice, logorske i zatvorske vlasti redovito su pretresale zatvorenike i oduzimali im sve ono što nije bilo u skladu s propisima:

Iskustvo stečeno za vrijeme boravka u zatvorima i na putovanjima između njih je zapanjujuće. Od Stanislaviva do Vladivostoka pretresani smo 37 puta i svaki put su u nekoga nađene najneočekivanije stvari koje se na tko zna koji način gomilaju i umnažaju kod zatvorenika (Krakowiecki 2014: 15).

U sovjetskim se logorima i zatvorima posebno pazilo na zabranu kartanja. Kartanje je bilo nepoželjno čak i na slobodi, o čemu svjedoči J. Czapski koji piše kako „u jednom [vagonu] od jutra do mraka traje strastvena igra domina (zamjenjuje zabranjene karte)“ (Czapski 2017: 211). A. Krakowiecki spominje upravo jednu od mnogobrojnih revizija: „Jednog dana škljocnuli su ključevi – kako se to obično nazivalo. Jedva smo uhvatili vremena da sakrijemo karte u slamaricu. Nova revizija!“ (Krakowiecki 2014: 14). Puno slikovitije takvu situaciju opisuje T. Wittlin:

Karte su imale puno pristalica. Ipak, nismo ih uvijek mogli imati. Konfiscirane su za vrijeme brojnih, a neočekivanih revizija [...] U ispražnjenjnoj ćeliji za to vrijeme su divljali nadzornici, pretresajući krevete, slamarice i kutove. To je trajalo preko sat vremena, a za to su vrijeme mnogi od naguranih u zahod gubili svijest i rušili se [...] Cijela se procedura odvijala u paničnoj žurbi, u atmosferi straha zatvorskih vlasti, uz neprestano naganjanje od strane nadzornika koji kao da su se bojali sami sebe. U takvim slučajevima zabranjene karte nisu se mogle sakriti (Wittlin 1990: 87-88).

D. Lihačev navodi kako se u kriminalnoj sredini uvijek izrađivalo i nekoliko špilova karata posebno namijenjenih za zatvorsku administraciju, tj. za konfiskaciju. Neki su se pak špilovi izrađivali posebno pažljivo i lijepo, i oni se nikad nisu predavali (Лихачёв, 1930). Očito je, dakle, da su kriminalci u dogovoru s administracijom mogli sebi priuštiti nesmetanu igru.

5.1.2. Kartanje kao dio identiteta sovjetskih zatvorenika-kriminalaca

Kao što smo već više puta spomenuli, igre na sreću, točnije kartanje, bile su važan dio logorske i zatvorske svakodnevice u sovjetskom, a ranije i ruskom carskom, sustavu. Rasprostranjenost te pojave prije svega je posljedica razvijenosti i razgranatosti kriminalnog svijeta u navedenom sustavu, o čemu je bilo riječi u poglavlju o logorskoj aristokraciji. Iako je kartanje kao aktivnost asocirana s kockanjem bilo striktno zabranjeno, a kazne su bile rigorozne, što naglašava W. Bell navodeći odluke sovjetskih vlasti o navedenom, u logorima je to bila svakodnevna pojava (Bell, 2011). Bell daje zanimljivu misao u tom kontekstu:

...Gulag je odražavao svakodnevno funkcioniranje sovjetskog društva [...] Kao i sovjetsko društvo u cjelini, praksa na terenu često je bila nalik tek na labavo pridržavanje propisa – neefikasna opskrba, neformalne veze, kriminalni svijet, crno tržište i korupcija potkopavali su sposobnost Moskve da u potpunosti kontrolira sustav. Kao i u sovjetskom društvu u cjelini, ove neformalne veze stvarale su određenu razinu fleksibilnosti koja je omogućavala da sustav funkcionira, čak i na nevjerojatno neefikasan način (Bell 2013: 139).

Slično mišljenje daje i M. Vincent, koji naglašava kako je „Gulag kao institucija više bio definiran kroz neformalne prakse, nego kroz svoju stvarnu namjenu“ (Vincent 2015: 188). Sovjetski logorski sustav, kao što znamo, postojao je mnogo dulje nego nacistički, a upravo fleksibilnost pravila, tj. mogućnost svakodnevnog kršenja normi, bila je jedan od razloga njegove dugovječnosti.

O važnosti kartanja za zatvorenike-kriminalce piše Valerij Anisimkov, koji se prisjeća kako se fraza „osuđen na doživotni teški rad“ često mijenjala u „osuđen na trajnu kartašku igru“ (Анисимков 1993: 18). M. Vincent ističe kako je u ruskom zatvorskom sustavu upravo kockanje bio posebno izražen element identiteta kriminalaca, uz inače zastupljeni vlastiti žargon, tetoviranje i karakteristične pjesme (Vincent, 2015). Najslikovitiji prikaz fenomena kartanja među zatvorenicima-kriminalcima daje nam D. Lihačev, koji svoj kratki članak otvara sljedećim riječima:

Kartanje u kriminalnoj sredini nosi veliko značenje pri dostizanju viših stupnjeva banditske kvalifikacije. Vješt i „fin“ lopovluk nije ni blizu dovoljan da bi se postalo „duhovoј“, „žigan“¹¹. Nevještost u neprestanom riskiranju svim svojim novcem, „dronjcima“, ili čak životom, kao i nepoštivanje svoje lopovske etike donosi obilježje „jeftinog čovjeka“. „Istinski svoj“ bandit uvijek sa sobom nosi špil karata i spreman je igrati bilo gdje i pod bilo kakvim uvjetima. Čak i kad se sprema „na posao“, bandit sa sobom nosi karte. Hazard upravlja svim njegovim postupcima jer karte mu pomažu da prikrati vrijeme u zatvoru (Лихачёв 1930: 32).

Osvrnimo se napokon i na neke od primjerā iz djela logorske proze koja smo obradili kako bi vidjeli razne situacije u kojima se kartalo. G. Herling-Grudziński spominje kartanje u tzv. zatvorskom vagonu, a T. Wittlin u zatvoru i kasnije, u logoru:

Sa Šklovskim sam se našao u jednom odjeljku „stolipinskog“¹² vagona. Rasprostro si je na klupici kaput i smjestivši se u kutu odjeljka, sjedio je tako cijelo vrijeme – uspravljen, šutljiv i strog, u odori zakopčanoj do vrata, s rukama isprepletenima na koljenima. Osim nas, na gornjim preklopnim ležajevima sjedila su trojica „urka“, uhvativši se kartanja (Herling-Grudziński 2019: 78).

Najveselije se igralo u kutu kriminalaca, gdje je *baccarat* i *chemin de fer* trajao od jutra do kasne noći. Tu igru, koja se teoretski igrala u novac, oni su igrali u sve što je partner posjedovao i što je mogao donijeti: duhan, kruh, odjeću (Wittlin 1990: 88).

¹¹ Duhovoj (rus. *духовой*) i žigan (rus. *жиган*) – ruski kriminalni žargon; veliki, uspješni, pravi lopov.

¹² Stolipinski vagon – vagon za prijevoz zatvorenika nazvan po ruskom carskom ministru P. Stolipinu.

Dvojica starijih dječaka u ćeliji lakše su se prilagodili novim okolnostima nego odrasli intelektualci. Već nakon nekoliko dana boravka u zatvoru preprodali su jakne svojih školskih uniformi za kruh, naučili se paliti cigarete, i kartali sa banditima (1990: 129).

Tema uloga u kartaškim igrama među kriminalcima je izuzetno zanimljiva i često se pojavljuje i u svjedočanstvima bivših zatvorenika. Lihačev navodi kako su kartaške igre kriminalaca morale zadovoljiti dva uvjeta – moralo se igrati u nešto i igra nije smjela u potpunosti biti prepuštena slučaju. Igralo se najčešće u novac i „dronjke“, ali bilo je i slučajeva kad je igra bila manje ozbiljna – tada se znalo igrati u priču, u pjesmu, ili bi poraženi jednostavno morao izvršiti nešto sramotno (Лихачёв, 1930). Iako Lihačev naglašava kako stari kriminalci nikad nisu igrali u osnovne stvari potrebne za život kao što su kruh, odjeća i sl., drugi autori navode kako se igralo upravo u porcije hrane, duhan i sve ostalo što su zatvorenici posjedovali. Kada bi kriminalac u igri ostao bez svega, nije bilo neuobičajeno da se obrati nekom običnom zatvoreniku i zatraži od njega neku stvar kao ulog, naravno uz prijetnju. To spominje i Karlo Štajner u svom svjedočanstvu *Sedam tisuća dana u Sibiru*, gdje se prisjeća kako bi kriminalac jednostavno prišao nekome i tražio od njega da skine jedan komad odjeće, govoreći kako je „čast ukrasti od političkog zatvorenika“ (Štajner 1988: 105). Slične primjere nalazimo i u svjedočanstvima G. Herlinga-Grudzińskiego i T. Wittlina:

Bilo je valjda već kasno [...] kad je bandit naglo bacio karte, skočio s gornje klupe i stao pred Šklovskog. – Daj kaput – viknuo je – izgubio sam ga na kartama. Pukovnik je zbunjeno otvorio oči i ne promijenivši poziciju slegnuo ramenima. – Daj – zagrmio je po drugi put bijesni urlik – daj, „a to glaza vykol’u“¹³! – Šklovski se polako uspravio i dao mu svoj kaput. Tek kasnije, u logoru, shvatio sam smisao te čudnovate scene. Igra u tuđe stvari spada u najpopularnije oblike zabave među „urkama“, a glavna njezina atrakcija sastoji se u tome da gubitnik mora iznuditi u promatrača unaprijed dogovoreni predmet (Herling-Grudziński 2019: 78).

Svaki predmet koji je posjedovao igrač procijenjen je na određenu sumu s kojom se onda moglo pristupiti kartanju. Ako su igrači procijenili partnerovu jaknu na sto rubalja, igrao je tako dugo dok ne bi proigrao tih sto rubalja. Tada bi skidao jaknu i davao je protivniku. Vidio sam igrača koji je sjedio bos, polugol, samo u gaćama. Bez obzira na to nije prestao s igrom. Naime, stavio je u banku porciju kruha i zdjelicu juhe koju je trebao dobiti sljedeći dan. Ponekad su ljudi čak igrali u ono što im nije pripadalo. Nakon završene partije jedan od hazardera prišao je jednom ravnatelju gimnazije i pristojno mu se obratio: – Dragi gospodine. Proigrao sam tristo rubalja. – Žao mi je – odgovorio je ne znajući da je u tom porazu igrao dosta važnu ulogu. – Da, ali u tome je stvar što vaše cipele baš toliko vrijede. – Kako to? – začudio se starac. – Lijepo. Stavio sam kao ulog vaše gamaše, koje su kolege procijenile na tristo rubalja. I tako sam počeo igrati. Da sam pobijedio, tada, uvaženi gospodine, ne biste ni doznali da ste na nogama nosili takvu garanciju. Ali ispalo je drugačije. Izgubio sam, znači – šteta. – Ali što bi ja sad tu trebao reći? – upitao je profesor. – Toliko da morate, direktore, predati par, dakle izujte se iz cipela. Nije pomogla intervencija pedagogovih prijatelja. Jadni profesor je uzalud objašnjavao kako ne može ostati bez obuće [...] Na kraju je starac

¹³ Od rus. *глаза выколою* – iskopat ću ti oči.

cijelu noć pleo papuče nitima izvučenima iz pokrivača, a ujutro je osobno odnio svoju obuću u klub *baccarrat* (Wittlin 1990: 88-89).

Lihačev spominje kako je postojala i praksa igranja „u krv“, tj. u život. To potvrđuje i Štajner koji se prisjeća: „...s vremena na vrijeme ulog u igri bio bi ljudski život. Odabrala bi se žrtva – zbog nedostatka drugih uloga ili zato jer je izbio sukob među kriminalcima – i gubitnik je morao izvršiti ubojstvo“ (Štajner 1988: 106). Herling-Grudziński je također bio upoznat s tom praksom:

Nekada, trideset sedme godine, u počecima logora u Rusiji, igralo se u tuđi život jer nije bilo vrijednijih predmeta; politički zatvorenik koji je sjedio negdje na drugom kraju barake nije se ni domišljao da će izlizane karte koje s visine, uz oštar zvuk, padaju na malu daščicu na koljenima igrača, zapečatiti njegovu sudbinu (Herling-Grudziński 2019: 78-79).

Smrti povezane s kartanjem u logoru u Vladivostoku prisjeća se i A. Krakowiecki: „Te iste noći u baraci 18 jedan zatvorenik je ubio drugoga zbog 8 rubalja izgubljenih u igri kartama izrađenima na licu mjesta“ (Krakowiecki 2014: 14).

Možemo zaključiti da je kriminalcima među zatvorenicima boravak u zatočeništvu bio nezamisliv bez kartanja i kockanja, poglavito zbog stalnog osjećaja rizika koji ih je podsjećao na život na slobodi. Njihova je igra, međutim, uvlačila u sebe i druge, obične zatvorenike koji su često i ne znajući sudjelovali u njoj. Na taj se način zatvoreni svijet kartaške igre širio na svoju okolinu, a natjecanje sa slučajem postajalo je svačije natjecanje. Kao i u slučaju nacističkih logora, gdje se zatvorenik svaki dan morao boriti protiv slučaja da preživi – zatvorenik sovjetskog logora je osjećao prisustvo slučaja i u svom životu. Nikad nije znao jesu li njegove stvari ili njegov život ulog u igri.

5.2. Igra za materijalni dobitak

U prethodnom poglavlju smo vidjeli kako su pripadnici povlaštenog sloja u logoru, konkretno zatvorenici-kriminalci u sovjetskim logorima, koristili svoju poziciju u logorskoj hijerarhiji kako bi mogli nesmetano kartati i kockati se, bez obzira na važeće zabrane. U ovom poglavlju nastojat ćemo dokazati da se kockanjem, ponajviše kartanjem, te igrama na sreću, točnije igrama sa srećom, u logoru moglo osigurati poneku cigaretu više, zdjelicu juhe ili možda lakši posao. Naravno, oni kojima je igra bila dostupnija, dakle povlašteni sloj, mogli su sebi dopustiti i veći rizik, budući da je njihovo fizičko stanje dozvoljavalo da u igru unesu i više uloge bez da im to ugrozi život. Prosječnom zatvoreniku, ako si je uopće mogao dopustiti da zaigra, stavljanje bilo kojeg uloga u igru moglo je doslovno značiti da igra za svoj život. D.

Lihačev naglašava kako su „dobri igrači bili poštovani u ćelijama. „Igrač“ nikada neće biti gladan u zatvoru“ (Лихачёв 1930: 32). Urke su uvijek bili gladni kockanja, slično kao voditelj kulturno-obrazovnog odjela Kunin, bivši lopov, kojeg spominje G. Herling-Grudziński:

...iako je taj stil života u određenom smislu spadao pod njegove obaveze, osjećali smo da čezne za vremenima kad je u podrpanom kaputu ležao pokraj svojih drugova na gornjem ležaju tražeći znatiželjnim očima što bi se tu još moglo izvući na kartama ili komu bi mogao zaviriti u torbu (Herling-Grudziński 2019: 343).

Grudziński ipak spominje i primjere u kojima su se igri prepuštali i obični, nepovlašteni zatvorenici. U ovom primjeru, dapače, riječ je o stanovnicima tzv. Mrtvačnice, gdje su obitavali krajnje iscrpljeni i bolesni zatvorenici:

Mrtvačnica se svojom vanjštinom značajno razlikovala od drugih baraka. Na prvi pogled odavala je dojam prenoćišta za skitnice i prosjake i na neki način je to stvarno i bila. Tijekom dana dio zatvorenika je izlazio u zonu u potrazi za hranom ili na lake pomoćne poslove, a ostatak je ležao razgovarajući poluglasom, krpajući odjeću, kartajući, pišući pisma (Herling-Grudziński 2019: 463).

T. Borowski donosi nam nekoliko primjera u kojima su zatvorenici kartali u uloge koji su im mogli olakšati da prebrode dan. Prvi citat odnosi se na boravak u zatvoru, a drugi na bivšu vojarnu u periodu nakon oslobađanja iz logora, kad se još čekao odlazak kući:

Uspravo se na slamarici. – Vučeš li više? – zapitao je. – Vučem. – Dodao sam kartu. – Sebi. Uzeo je tri karte. Pogledao ih je. Dosta. – Dvadeset. – Pokazao sam karte. – Izgubio sam – izustio je Matula. Stresao je prašinu s koljena [...] Porcija je tvoja. Ali karte su ionako označene (Borowski 2007: 41).

– Ma – uzdahnuo je Matula. Možda se vratim u igru. Ako ne, sutrašnja porcija je tvoja [...] – Još jedanput i vraćam se u igru. – reče Matula i počne miješati karte. – Dosta. Dvije porcije su moje. – Otkrio sam karte (2007: 43-44).

Na zadimljenim pećima pripravljala se hrana svih vrsta, oteta noću od okolnih njemačkih seljaka, na ležajevima i među njima mljelo se žito u mlincima, na daskama se meso čistilo od žila, gulio se krumpir, bacajući koru ravno na pod, kartalo se u hrpe ukradenih cigareta, miješano je tijesto za pogačice, pohlepno se proždimala vruća kaša i ravnodušno tamanilo buhe (242).

Ponekad je sreća i bez igre odlučivala o tome tko će dobiti veću porciju hrane. Radi se o raznim oblicima ždrijebanja, koje Górný i Giżycki čak i svrstavaju u primitivnu formu hazarda (Giżycki i Górný, 1974). Tako je recimo u ovom primjeru Borowskog:

Svaki je zatvorenik morao dobiti jednu porciju. Svaki je dan međutim u logoru bilo nekoliko desetaka ljudi viška. Svaku večer je na svakom bloku ždrijebano kartama ili kuglicama od kruha i izvučeni slijedećeg dana nisu išli na posao (Borowski 2007: 122).

Sličan primjer nalazimo i u A. Kajzera:

Planiramo na koji način dijeliti kruh da se nitko ne bi osjećao oštećen, da nikome ne bi bilo žao što je dobio pretanak komad kruha. Kruh se nikad ne reže ravnomjerno – tako jedni dobiju veće, a drugi manje porcije. Neki

predlažu ždrijebanje, drugi su pripremili primitivnu vagu kako bi izvagali kruh na jednake porcije (Kajzer 2013: 82).

S. Grzesiuk u svom svjedočanstvu prepričava scenu sa svojim najboljim logorskim prijateljem Stefanom, koji je volio kartati:

Njegova mana bilo je kartanje. Jedanput je s Jaczewskim na pokeru proigrao sve svoje cigarete. Dobro da smo tada dodijeljene cigarete, koje je Stefan dobivao u kantini, već dijelili. Stefan je jednostavno pola dobivenoga u kantini davao meni tvrdeći da on puši, a ja ne, što je po njegovom mišljenju nepravedno i ja sam oštećen pa ćemo dijeliti kantu i svatko će sam sa svojim dijelom raditi ono što mu se sviđa. O cigaretama izgubljenima na pokeru nije mi ništa rekao. Primijetio sam ipak da nešto previše štedljivo puši, a na kraju sam ga uhvatio kako prodaje svoju jutarnju juhu. Nije htio primiti cigarete od mene. Tvrdio je da je kartanje njegova stvar – da je uostalom mogao pobijediti i dobivene cigarete bile bi njegove. Igra mu je donosila zadovoljstvo, a meni nije. Uvjerio sam ga da ako bi za dobivene cigarete kupio kruh ili juhu, sigurno ih ne bi pojeo sam, već bi dao i meni. Priznao je da sam u pravu – prihvatio je dio cigareta, ali je naglasio da je to samo zajam koji će vratiti pri sljedećoj kantini (Grzesiuk 2018: 106-107).

Iako si je Stefan u ovom slučaju nekad mogao priuštiti kartanje, cigarete koje je izgubio mnogo su značile u logoru, što naglašava i sam Grzesiuk koji je naučio kako je „cigareta u zatočeništvu velika lova“ (2018: 21).

Neki od zatvorenika su zarađivali i varajući svoje protivnike u kartanju, kao Loszka čije metode također opisuje Grzesiuk:

Sprijeteljio sam se tada s Oškinim kolegom – zvao se Loszka, iz Staljingrada. Cirkusant po zanimanju, po potrebi džepar-amater te kartaški prevarant [...] Najveći je virtuoz ipak bio u kartama. Pokazivao je cirkuske, umjetničke i kartaške trikove. Nadigrao je sve igrače u logoru i na kraju nitko nije htio igrati s njime. To što je dobivao na kartama, donosio je na blok. Cigarete je čuvao za sebe, a ostatak je dijelio Rusima – poznanicima i neznancima (521).

Iako ne spadaju u kategoriju igara na sreću ni kockanja, spomenut ćemo ovdje i primjere zatvorenika koji su sebi osiguravali materijalnu korist svojom vještinom gatanja. Budući da su ti ljudi, kao što sami svjedoci naglašavaju, u većini slučajeva govorili ono što su zatvorenici htjeli čuti, mogli bismo reći da je to bio određeni oblik igre na sreću. Očajni zatvorenici dolazili su čuti što im karte imaju za reći u nadi da će čuti dobru vijest koja bi im u konačnici bila mentalna hrana za nastavak dana. To je bila igra između njih, slučaja u vidu karata koje će biti izvučene, i zatvorenika koji su te karte iščitavali. U monografiji *Oświęcim nieznany* postoji nekoliko citata na tu temu:

Ako govorimo o gatanju [...] treba priznati da je ono bilo široko rasprostranjeno među zatvorenicima [...] Ljudi lišeni veze sa svijetom i svojim bliskima dobar san ili znak sebi su objašnjavali kao dobru sreću, obećavali su sebi brzi izlazak iz zatvora ili logora i to im je davalo snagu za daljnju borbu i podizalo moral. Živjeli su s nadom da

će sutra biti bolje jer su tako naime rekle karte ili san. Smijem tvrditi da je ta praksa omogućila mnogim zatvorenicima da prežive teške i duge godine zatočeništva (Jagoda 1981: 231).

U Brzezinki [...] ujesen 1943. g. „radila“ je postarija zatvorenica s niskim logorskim brojem koja je bila takoreći profesionalna gatar. Iz toga je izvlačila sasvim neloše prihode u obliku raznih poslastica. Posjedovala je karte za gatanje vlastite izrade (od kartona za pošiljke). Svaki petak, kao dan koji posebno bio pogodan za gatanje, cijeli redovi zatvorenica su stajali pred njom [...] Traženje utjehe davalo je mogućnost profesionalnim gatarima da se neprilično odnose prema svojim drugaricama [...] ...s najvećim štovanjem prisjećam se kolegica koje su svjesno iz otkrivenih karata uvijek izvlačile povoljne zaključke trudeći se ohrabriti lakovjerne osobe (1981: 234).

S. Szmaglewska također spominje jednu od takvih gatar:

U dubini barake na niskoj peći sjedi goršakinja iz Szczawnice, Zachwiejowa, koja je stigla u Oświęcim u proljeće godine 1942. sa sedmom tisućom žena [...] Zachwiejowa ima pred sobom karte. Zapaljeni komadić svijeće obasjava njezinu visoku pojavu i bolno lice majke koja je u ratu izgubila svoje sinove. Njezina žuljevita i ozlijeđena ruka, omotana u prljavu krpu, diže se nad poredanim kartama, a pogled nastoji da odgonetne skriveni sadržaj sutrašnjeg dana. Okružuje je hrpa žena: - Reci, što će biti s nama za mjesec dana, ako još budemo žive? (Szmaglewska 1947: 314).

Možemo dakle zaključiti kako je J. Ehrmann definitivno bio u pravu kad je kritizirao Huizingu zbog crte koju je potegnuo između svijeta igre i zbilje. Iako se igra odvija u svom ograđenom svijetu, magičnom krugu, taj je svijet uokviren realnošću u kojoj se igra odvija. Zbog toga je materijalni aspekt igre, kojeg je Huizinga odlučno odbacio, vrlo važan, a posebno u slučajevima u kojem se materijalna vrijednost svakodnevnih stvari povećava. Upravo je u logoru, gdje je vladala velika oskudica, materijalni dobitak u igri puno više zaokupljao igrača, nego što bi to bio slučaj na slobodi.

5.3. Igra za psihološki dobitak

Glad, bolest, nedostatak osnovnih sredstava za život, hladnoća i ostali nepovoljni životni uvjeti činili su fizički opstanak u logorima iznimno teškim. To je rezultiralo time da se velik broj zatvorenika brzo pretvarao u ono što se u nacističkim logorima nazivalo musliman, a u sovjetskim *dohodjaga*. Takvi zatvorenici bili su u krajnjem stupnju fizičke iscrpljenosti i nisu bili korisni ni za kakav ozbiljan posao. Važna komponenta za fizički opstanak bilo je i mentalno stanje zatvorenika – njegova sposobnost da se prilagodi radikalno drugačijem načinu života i moralu te da pronade smisao u takvom životu. Krajnji stupanj fizičke iscrpljenosti često je naime podrazumijevao i potpunu psihičku otupljenost i ravnodušnost što je praktički značilo da ga je logor psihički uništio. Već smo spomenuli kako je u sovjetskim logorima psihički element

utjecaja na zatvorenike bio posebno naglašen budući da se radilo o tzv. radno-preodgojnim logorima.

Cilj ovog poglavlja je analizirati razne psihološke aspekte igara na sreću i kockanja te ih primijeniti na logorsku sredinu kako bismo utvrdili u kojoj mjeri su određene karakteristične osobine takve vrste igara naglašene u takvoj sredini. Ukratko, obratit ćemo se nekima od osobina igre već spomenutih teoretičara i uklopiti te osobine u logorski kontekst. Manje ćemo navoditi konkretne primjere iz logorske književnosti, a više ćemo se usredotočiti na neku vrstu analize psihologije prosječnog kockara u logoru. Na taj način ćemo dati svojevrsni zaključak prije zaključka.

U prethodnom smo poglavlju obradili igru u kontekstu njezinog materijalnog aspekta. Taj materijalni aspekt, koji se zapravo svodi na povećanje ili gubitak uloga, može imati velik psihološki učinak na igrača: „Dobitak će uskoro igrati važnu ulogu u „razonodi“. Moment povećanja napetosti igre stavljanjem novčanih uloga ili osvajanja nagrada često pretvara igru od bezazlene zabave u razdražljivo uzbuđenje“ (Giżycki i Górny 1974: 14). Razdražljivost je blaga riječ ako se prisjetimo već navedenog primjera iz svjedočanstva A. Krakowieckog: „Te iste noći u baraci 18 jedan zatvorenik je ubio drugoga zbog 8 rubalja izgubljenih u igri kartama izrađenima na licu mjesta“ (Krakowiecki 2014: 86). Zaokupljeni borbom za dodatnu cigaretu, komadić kruha ili neku drugu sitnicu, zatvorenici su bez sumnje igri potpuno oduzimali element razonode – njih je igra zarobila jer se svela isključivo na njezin cilj. O sposobnosti igre da zarobi pišu Salen i Zimmerman:

Strukture igre nas u početku privuku, tjerajući nas naprijed, potičući nas na igru. Ali u određenom trenutku nešto se promijeni. Nađemo se u situaciji u kojoj ne samo da igramo igru, već smo i mi predmet te igre [...] Kako dođe do te tranzicije? Kako je moguće da nas igra može obuzeti i učiniti nas svojim taocem? Neki od najsnažnijih mehanizama zadovoljstva koje igra posjeduje izvede se iz njezinih sastavnih dijelova. Razlika između igara [*games*] i drugih oblika igre [*play*] najčešće je u činjenici da igra [*game*] ima cilj i mjerljiv ishod. Za razumijevanje užitka u igri, *cilj* igre igra apsolutno ključnu ulogu. Cilj igre je često najvažniji pojedinačni element koji upravlja igračevim užitkom (Salen i Zimmerman 2004: 336).

O tendenciji igre da se iz užitka pretvori u puku borbu za ostvarenje njezinog cilja piše i R. Božović:

Izgleda da pravi igrač na sreću upravo igra zbog dramske suštine očekivanja a ne samo zbog materijalne koristi. Međutim, ako je društvena kriza mnoštvo društveno zanemarenih pojedinaca dovela na rub propasti, nije mogla da ne degradira sve čovjekove izbore i samo – izbore. Tako se strast igranja pretvorila u suprotnost – u koristoljublje. I, dok se bubanj okreće, vlada nestrpljivo priželjkivanje. Loptica je postala gotovo privid izbavljenja

iz jada svakodnevnog života. Otuda nije ni čudno što igrač, vremenom, uplovi u opsesiju i zavisnost bez kojih teško lagodno opstaje. U obličju takve opsesije mogao bi se otkriti sukob stvarnog i poželjnog (Božović 2013: 85).

U slučaju prosječnog zatvorenika, dakle nepovlaštenog, teško je naravno govoriti o razvoju neke prave opsesije, tj. ovisnosti o igri. Njegova potpuna zaokupljenost ciljem igre i konačnim njezinim ishodom bio je plod njegove borbe za vlastiti život. Mogli bismo možda tvrditi da je njegova želja za pobjedom bila čak i veća od ovisnika o kockanju, budući da je njegov ulog posredno bio još jedan teži dan u logoru, a to je značilo da će biti jedan dan bliže smrti.

S druge strane, igra je mogla zatvoreniku stvoriti iluziju slobode, tj. privremeno ga prenijeti u magični krug igre gdje se dijelom smanjuje njegova opterećenost svakodnevnim nedaćama, a usredotočuje se na novom sustavu pravila i ograničenja. Osobitosti pravila koje postavlja igra ističe Lev Vigotski: „Igra stalno zahtijeva [...] da djelujemo po liniji najvećeg otpora [...] Poštivanje pravila u strukturi igre donosi puno veće zadovoljstvo igranja nego neposredno zadovoljenje impulsa“ (Vigotski 1976: 548). Igrač dakle, pridržavajući se pravila, prihvaća izazov koji mu nudi igra te iz svladavanja tog izazova uz prepreke, tj. pravila, dobiva puno veći užitak. U logorskoj stvarnosti, koja je vrvjela od normi, pravila i zabrana, često provizornih i hirovitih, zatvorenik je nailazio na bezbroj prepreka koje su mu otežavale čak i najosnovnije zadaće kao što je hranjenje ili odlazak na zahod. Poštivanje tih pravila, osim što je zatvoreniku donosilo ogromnu frustraciju i trošilo njegovu ionako skromnu fizičku i mentalnu energiju, nije uvijek rezultiralo izbjegavanjem kazne i opasnosti. Kao što smo već spomenuli, logor je bio mjesto gdje je o mnogočemu odlučivao slučaj – čak i zatvorenik koji je pažljivo slijedio svako pravilo, pokoravao se svakom stražaru i privilegiranom zatvoreniku, nije bio siguran od nečije hirovite odmazde ili želje da ispuni sebi dan zlostavljanjem slabijih. U takvom svijetu pravilo postaje besmisleno, apsurdno. S druge strane, pravila igre nude više smisla. O tome piše i Huizinga:

Svaka igra ima njoj svojstvena pravila. Ona određuje norme koje vrijede unutar privremenog svijeta što ga je izdvojila igra. Pravila igre bezuvjetna su i ne podliježu sumnji [...] Pravila igre ne dopuštaju nikakva skepticizma. Temelj na kojemu ona počivaju vrlo je čvrst. Čim se prekrše pravila, svijet igre se ruši. Igru je tada kraj. Sučeva zviždaljka dokida začaranost i namah uspostavlja „običan svijet“ (Huizinga 1992: 17).

U našim primjerima iz logorske proze naišli smo tek na jedan primjer igrača koji je svjesno kršio pravila. Ipak, nakon nekog vremena više nitko nije htio igrati s njim. Zatvorenici su očito cijenili bezuvjetnost pravila koje postavlja igra, za razliku od pravila koje im je postavio

njihov tlačitelj. Poštivanje prvih moglo im je donijeti užitek i nagradu, a poštivanje drugih, iako neizmjereno teže, tek nadu da će proći nezamijećeno.

Budući da smo u ovom radu primarni fokus stavili na igre na sreću vrijedi se vratiti na već spomenute osobitosti igre koje su posebno izražene upravo u njima – neizvjesnost i nasumičnost. Iako u našim primjerima bivši zatvorenici nisu uvijek navodili o kojim je igrama bila riječ, iz drugih materijala, kao što je članak D. Lihačeva, dolazimo do zaključka da su zatvorenici rijetko igrali igre u kojima je o ishodu odlučivao isključivo slučaj. Riječ je naravno uglavnom o kartaškim igrama. Takve su igre, dakle, balansirale između igračeve vještine i slučaja – igrač je morao poznavati pravila, usavršiti svoju vještinu igranja, ali je također ovisio i o slučaju. Već smo spomenuli kako je iz poštivanja pravila igre mogao proizaći užitek za igrača. Dodamo li tome element slučaja, unosimo dodatnu neizvjesnost u igru te joj dajemo novu dimenziju.

Slučaj je, dakle, imao važno mjesto u zatvoreničkom mentalitetu, što potvrđuje i sljedeći Watov citat:

Pitam: „Što to znači uskoro? Čujem od vas *skoro, skoro*, a *skoro* može biti i dan, i sat, i dvije godine, a i pet godina“. Već sam bio pomalo ljut [...] On govori: „Ne, to može biti stvar tjedna, to može biti vrlo brzo riješeno“. I što onda? To može biti krajem travnja? U svibnju? On: „Nije isključeno, vrlo moguće“. Imam povjerenja u njega, vraćam se ohrabren jer sam ipak stalno među tim polovima, a istovremeno sam iznutra svjestan da se iz sovjetskih zatvora u pravilu ne izlazi, da treba to biti neki sretni slučaj, izvanredni, da ja takvu sudbinu izgleda neću dobiti na lutriji, ipak nisam srećković (Wat 1998: 123).

J. Lotman povezuje izostanak stvarne slobode upravo sa željom da se ona postigne u okviru neizvjesne igre, gdje vlada slučaj: „...izostanak slobode u stvarnosti dovodi se u ravnotežu nepredvidljivom slobodom kartaške igre. Nije slučajno da su očajni proplamsaji kartanja uvijek pratili epohe reakcije“ (Лотман 1994: 144). Igre na sreću i kockanje nudili su zatvorenicima posebno naglašen osjećaj neizvjesnosti, čiju vrijednost ističu Salen i Zimmerman:

Jedan od načina za razumijevanje zašto igre trebaju neizvjesnost je taj da ako je ishod igre unaprijed određen, iskustvo igranja ne može proizvesti smisao. Ako igra ne posjeduje neizvjesnost, ako je ishod igre u potpunosti predodređen, onda je svaka igračeva odluka besmislena jer ne utječe na način na koji će igra završiti. Smisljena igra proizlazi iz smislenih odluka. Ako igračeve odluke nemaju značenje u igri, nema razloga za igru [...] Neizvjesnost se često promatra kao nešto što onesposobljava igrača oduzimajući mu smisao njegovih odluka i djelovanja, međutim paradoks je u tome da je upravo neizvjesni ishod igre ono što igračima daje mogućnost da osjete kako njihove odluke imaju utjecaj na igru (Salen i Zimmerman 2004: 180).

Ključne su u ovom citatu odluke igrača. Upravo je mogućnost donošenja odluka vrlo važna u kontekstu zatočeništva. Igrajući igru po određenim pravilima, donoseći smislene odluke u skladu s njima, igrač ima osjećaj da upravlja vlastitom sudbinom. Čak i kad je riječ o igrama u kojima slučaj također igra ulogu, iluzija kontrole se ne gubi jer igra dopušta igraču da svojom vještinom donese sebi povoljniji ishod. Igra tako postaje omeđeni, privremeni svijet u kojem zatvorenik samostalno donosi odluke koje mu u konačnici mogu donijeti neku korist. Pravila po kojima igra vrijede jednako za sve jer inače igra ne bi vrijedila. M. Vincent ističe: „U okolini koja je u osnovi činila ljude bespomoćnima, kartanje je, barem privremeno, donoseći primjere pobjednikā i gubitnikā i dajući mogućnost djelovanja i socijalne mobilnosti, ublažavalo viktimizaciju koju su zatvorenici često osjećali“ (Vincent 2015: 188).

Kao nastavak na prethodnu misao o mogućnosti donošenja smislenih odluka, ovo poglavlje mogli bismo zaključiti razmatranjem pojma slobode u kontekstu igre u logorima. Pritom ćemo se referirati na zanimljivo istraživanje Jennifer Borrell o kockanju i alkoholizmu kao oblicima otpora (Borrell, 2004). Ono što je Borrell zaključila intervjuirajući ljude koji su imali problem s alkoholizmom i kockanjem je da neki od njih svjesno nastoje uvući sebe u takve probleme kako bi pobjegli od odgovornosti i uloga koje igraju u svakodnevnom životu. P. Alasuutari ovako to objašnjava na primjeru alkoholizma:

Prepuštanje alkoholu nije samo podsvjesni način samodestrukcije – ono posjeduje i svoju inherentnu logiku. Prkos koji smo identificirali u pričama koje su nam ispričali redoviti posjetioči barova očito nije bio usmjeren na njih same, već je ustvari to bio prkos protiv svih obveza i prisila iz svakodnevnog života koje od njih zahtijevaju određenu razinu samodiscipline. Čovjek ne bi bio slobodan ako bi neprekidno kontrolirao svoj problem s pijenjem kako bi ispunio obveze koje društvo od njega očekuje. Pijenje je izraz slobode (Alasuutari 1992: 43).

Borrell nadalje donosi primjere u kojima ovisnici ističu osjećaj da su izvan vremena, da su dio neke odvojene stvarnosti što im omogućuje da svoju svakodnevnicu privremeno prepuste zaboravu. Na kraju se postavlja pitanje – što ako je gubitak kontrole kockarev cilj, njihov način otpora, a ne stvarni problem? To pitanje mogli bismo primijeniti i na zatvorenike.

Zatvorenici-kriminalci u sovjetskom sustavu su svojim svakodnevnim kartanjem mogli pokazati kako za njih ne vrijede općenita pravila u zatvorima i logorima. Njihov način života prodire i u tu sredinu i nastoji se očuvati u što većoj mjeri – to je njihov otpor. S druge strane, obični, nepovlašteni zatvorenik također može igrom pokazati svoj prkos sustavu. Jednako kao što su zatvorenici pjevali zabranjene pjesme, organizirali kulturne večeri, izrugivali stražare, crtali karikature i sl., tako su igrajući se također mogli pokazati da njihov duh još nije slomljen i da je uspomena na život na slobodi u njima još uvijek živa. Zadaća logora bila je, između

ostaloga, i da psihički slomi zatvorenika – da ga moralno izopači, približi tlačitelju, uništi njegov otpor. Čin igre, ne nužno kockanja u ovom slučaju, bio je stoga čin otpora i izraz osobne slobode. Poglavlje možemo zaključiti citatom R. Božovića: „Pitanje igre je istovremeno ne samo pitanje čovjekove slobode već i njegovog postojanja. Granice igre su i granice čovjekove slobode“ (Božović 2013: 97).

6. Zaključak

Na samom početku monografije *Oświęcim nieznany* autori predstavljaju razlog zbog kojeg su se odlučili baviti fenomenima logorske stvarnosti koji su do tada bili svjesno zanemareni. Htjeli su dati odgovor na pitanja:

...zašto besprijevodni esesovski sistem nije ugušio ljudske osjećaje u samom centru koncentriranog, krajnje totalitarnog sustava eksterminacije? Koliko se snage krije u čovjeku gurnutom u beznadnu situaciju, čim se usuđuje možda na očajnički, ali ipak promišljen i učinkovit otpor? Do čega dovodi razbjesnjelo nasilje i kakav procjep čini u etičko-moralnom naslijeđu društva, a istovremeno kako, u značenju tragičnog eksperimenta i upozorenja, štiti čovječanstvo od pada na dno? (Jagoda 1981: 5).

Baveći se temama kulturnog života, humora, ovisnosti i snova u logoru Oświęcim-Brzezinka autori navedene monografije bacili su svjetlo na tisuće zatvorenika koji su čak i u situaciji krajnjeg raspada ljudskih i moralnih vrijednosti uspjeli sačuvati uspomenu na život prije logora. Oni su svojim osmijehom, šalama, pričama i pjesmama širili te ostatke nekadašnje svakodnevice među svojim supatnicima i na taj način im davali novu snagu za preživljavanje.

Logorska književnost u većini se slučajeva izjednačava s dokumentom – teškim svjedočanstvom čiji je imperativ bio pokazati svijetu sve patnje kroz koje su prošli zatvorenici. Glavni njezin fokus često je dakle martirologija, tj. mučeništvo. Na taj način želi se istaknuti njezina funkcija kao opomene budućim generacijama. Međutim, često se pritom svjesno i namjerno guši svaki proplamsaj čovječnosti i „normalnosti“ na koje su bivši zatvorenici nailazili u svom životu u logoru – ignoriraju se trenuci koji podsjećaju na život na slobodi, na bezbrižnost i veselje. Nastoji se pod svaku cijenu istaknuti patnja i krajnje poniženje kojem su bili izvrgnuti zatvorenici. Svaki je autor logorskih svjedočanstava ipak jedan od preživjelih – njegovo tijelo i duh, bez obzira na beznade koje ga je okruživalo, uspjeli su se izvući iz tog pakla. Pitanje svakodnevnog, upornog, neprimjetnog otpora pitanje je svakog od preživjelih logoraša. Logorska književnost nije samo spomenik mučeništvu, već i odavanje počasti otporu svakog zatvorenika. Ono o čemu su Jagoda, Kłodziński i dr. pisali u svojoj monografiji bio je

niz malenih, svakodnevnih otpora koje su pružali zatvorenici sustavu koji ih je poništavao. Odatle je došla inspiracija i za ovaj rad.

Igra kao aktivnost koja se uglavnom veže uz razbibrigu i pozitivne emocije jedna je od pojava koja u kontekstu logorske književnosti dosad nije dobila mnogo pažnje. Primat martirologije u tom žanru sveo je takve fenomene gotovo na uvredu preživjelima. Ipak, oni su bili činjenica – u logoru se igralo. U zatvorima i logorima smišljale su se zabavne smicalice, kartalo se kartama vlastite izrade, bdjelo se nad provizornom šahovskom pločom. Svako svjedočanstvo igre, svaka pojedinačna sudbina, potvrda su svakodnevnog otpora kojeg su zatvorenici pokazivali nastojeći sačuvati svoju ljudskost. Igra je, kao što za glazbu u logorima tvrdi G. Fackler, „dokument suvremene povijesti koji odražava mikro i makropovijest [...] sustava koncentracijskih logora“ (Fackler 2010: 627). Nije dakle samo patnja i muka dokument – dokument je sve što se u logoru dogodilo, makar to bilo u potpunoj suprotnosti s općom njegovom atmosferom.

Naš je cilj bio pobliže se osvrnuti na temu igara na sreću i kockanja. Nasumičnost, neizvjesnost i slučaj posebno su izražene karakteristike takvih igara. Iako ih posjeduju i mnoge druge igre koje ne smatramo igrama na sreću, ove osobine u njima se posebno ističu, jednako kao što se opća neizvjesnost sudbine izdvaja u svjedočanstvima logorske književnosti. Slučaj, tj. svojevrsna nasumičnost, također prodiru u život zatvorenika – svaki dan donosio je nove i nepoznate opasnosti. Zatvorenik se mogao priviknuti na logorska pravila i norme, ali njegova sudbina uvijek je bila ulog u igri slučaja. Igra je stoga nudila svoj ograđeni svijet – ona se, kako to naglašava Huizinga, odvija izvan zbilje. Zatvorenici su se mogli povući u taj magični krug gdje poštujući pravila ne osjećaju prevaru ili nepravdu. Osim osjećaja pravde koji nudi igra, mogli bismo govoriti i o većoj slobodi koju je zatvorenik osjećao igrajući se – njegova je sudbina bila u njegovim rukama. Bacajući karte zatvorenik je znao da ga slučaj može pobijediti, ali će taj njegov poraz biti pravedan. Mogli bismo stoga zaključiti kako je igra na sreću imala neke pozitivne psihološke učinke na zatvorenike.

S druge strane, igra ipak nije sasvim odijeljena od zbilje kako je to isticao Huizinga – ona je, iako ograđena od zbilje, uokvirena u njoj. Igra se odvija u kontekstu realnog svijeta i taj se svijet prelijeva u svijet igre. Igrači igraju u uloge iz stvarnog svijeta, troše vrijeme i energiju, izlažu se opasnosti. Stoga u kontekstu logora možemo govoriti i o materijalnom aspektu igre, što smo dokazali i primjerima iz logorske književnosti. Igra na sreću i kockanje bili su u logoru jedan od načina pribavljanja sredstava za život – odjeće, hrane, cigareta i sl. U nedostatku vrijednijih uloga igralo se u ono što je zatvorenicima bilo dostupno. Zatvorenik je u igri sa slučajem sebi mogao priskrbiti dodatnu porciju kruha koja bi mu pomogla da preživi još jedan

dan. S druge strane, strastveniji igrači nisu toliko marili za preživljavanje. To nas vraća našoj početnoj tezi.

Većina primjera igre u logorima, a samim time i igara na sreću te kockanja, odnosi se na neku vrstu privilegiranih zatvorenika. I sovjetski i nacistički logorski sustav imaju svoje osobitosti po tom pitanju. U nacističkim logorima, osim esesovaca koji su zauzimali sve važnije pozicije u logorima, povlašteni sloj činili su i tzv. logorski prominenti, tj. zatvorenici koji su u dogovoru s vlastima obavljali neki posao u logoru u zamjenu za bolje uvjete života i razne druge privilegije. U sovjetskom sustavu, koji je inače bio manje rigidan, živjela je ogromna masa zatvorenika-kriminalaca, kojima se život zapravo svodio na neprestano povlačenje po raznim zatvorima i logorima. Zbog fleksibilnosti pravila unutar sustava, tj. mogućnosti suradnje s vlastima, taj povlašteni sloj mogao je godinama živjeti u logoru u sasvim podnošljivim uvjetima. Mogli bismo dakako i proširiti definiciju povlaštenih zatvorenika i reći da je svaki zatvorenik koji nije morao svu svoju fizičku i mentalnu energiju usmjeriti na puko preživljavanje bio povlašten. U situaciji u kojoj je zatvorenik bio oslobođen rada, dobio pošiljku, neočekivanu porciju hrane ili mogućnost boravka u bolnici, njegova energija mogla je biti usmjerena na druge potrebe. To je mogao biti i jednostavni popravak odjeće, pomaganje drugim zatvorenicima, ali i zadovoljavanje kulturnih potreba ili pak – igra. U našim primjerima naišli smo tek na jedan primjer u kojem se igraju ili igrom uopće interesiraju tzv. muslimani i *dohodjagi* – krajnje fizički i psihički iscrpljeni zatvorenici. Dakle, gotovo uvijek je bila riječ o situaciji u kojoj su zatvorenici mogli sebi priuštiti razbibrigu, makar i u najmanjoj mjeri. Zanimljivo je i kako je dosta slučajeva igre povezano s periodom prije dolaska u logor, kada su zatvorenici privremeno boravili u zatvorima. A. Gawalewicz o zatvoru piše: „Kasnije, u logoru, često me proganjalo sjećanje na zatvor kao gotovo idiličnu etapu u životu nakon lišavanja slobode“ (Gawalewicz 2000: 39). Naša teza da je igra u logoru pripadala sferi povlaštenih zatvorenika pokazala se dakle točnom.

Pokazala se točnom i pretpostavka da je igra u logoru donosila zatvorenicima materijalnu i psihološku korist. Igra je dakle bila prisutna u logoru i njezinu važnost ne smijemo umanjivati ni potiskivati. Iako Huizinga prilično pesimistično zaključuje kako je društvo već u devetnaestom stoljeću „preraslo dječje cipele“ (Huizinga 1992: 175), činjenica da se u jednoj od najcrnijih stvarnosti mnogo mračnijeg dvadesetog stoljeća uspjela zadržati pokazuje kako nije bio u pravu kad je tvrdio da igrački element u društvu ubrzano nestaje.

Popis literature

- Alasuutari, P. (1992), *Desire and craving: A cultural theory of alcoholism*. New York: State University of New York Press
- Avedon, Elliot; Sutton-Smith, Brian (1971), *The Study of Games*. New York: John Wiley and Sons
- Bahtin, Mihail M. (1968), *Rabelais and His World*. Cambridge: M.I.T. Press
- Beach, Frank. A. (1971), *Child's Play*. New York: John Wiley & Sons
- Bell, Wilson (2011), *The Gulag and Soviet Society in Western Siberia, 1929-1953*. University of Toronto: Department of History
- Bell, Wilson (2013), *Was the Gulag an Archipelago? De-Convoyed Prisoners and Porous Borders in the Camps of Western Siberia*, u: „The Russian Review 72“. 116-141.
- Bluhm, Hilde (1999), *How did they survive? Mechanisms of defense in Nazi concentration camps*, u: „American Journal of Psychotherapy. Vol. 53 №1“. 96-122.
- Bojarska, Katarzyna (2004), *Obóz koncentracyjny jako zabawka. Zbigniew Libera „Urządzenie korekcyjne: LEGO – Obóz koncentracyjny”*, u: „Teksty Drugie 2004, 5”. 200-206.
- Borrell, J. (2004), *Alcohol Consumption and Problem Gambling as Forms of Resistance*, u: „International Journal of Mental Health & Addiction. Vol. 2 №1“. 29-34.
- Borowski, Tadeusz (2007), *Pożegnanie z Marią i inne opowiadania*. Wrocław: Siedmioróg
- Božović, Ratko (2013), *Igra ili ništa. Igra – temelj kulture*, u: „Kultura. №140“. 79-99.
- Burska, Lidia (1996), *Obozowa Literatura*, u: Alina Brodzka et.al. (red.): „Słownik literatury polskiej XX wieku”. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo. 740-746.
- Caillois, Roger (2001), *Man, play and games*. Urbana: University of Illinois Press
- Całka, Małgorzata (2001), *Z badań nad literaturą łagrową w Polsce*, u: „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum 10”. 137-153.
- Czapski, Józef (2017), *Na nieludzkiej ziemi*. Kraków: Wydawnictwo Znak
- Dąbrówka, Andrzej (1999), *Słownik pisarzy niderlandzkiego obszaru kulturowego*. Warszawa: Wiedza Powszechna
- Dunin-Wąsowicz, Krzysztof (1983), *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1933-1945*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Ehrmann, Jacques (1968), *Homo ludens revisited*, u: „Yale French Studies. 1968. №41. Game, Play, Literature“. Yale University Press. 31-57.

- Epstein, Richard (1995), *The Theory of Gambling and Statistical Logic*. San Diego: Academic Press
- Fackler, Guido (2010), *Cultural Behaviour and the Invention of Traditions: Music and Musical Practices in the Early Concentration Camps, 1933-6/7*, u: „Journal of Contemporary History. Vol. 45 №3“. 601-627.
- Foucault, Michel (1977), *Discipline and Punish*. London: Allen Lane
- Gawalewicz, Adolf (2000), *Refleksje z poczekalni do gazu. Ze wspomnień muzułmana*. Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau
- Gilbert, Shirli (2005), *Music in the Holocaust: Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*. New York: Oxford Historical Monographs
- Giżycki, J., Górny, A. (1974), *Čovjek i hazard*. Zagreb: Prosvjeta
- Grzesiuk, Stanisław (2018), *Pięć lat kacetu*. Warszawa: Prószyński i S-ka
- Grzybowski, Przemysław Paweł (2002), *The Laughter of Life and Death. Personal Stories of the Occupation, Ghettos and Concentration Camps to Educate and Remember*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
- Heller, Michaił (1991), *Przedmowa do pierwszego wydania rosyjskiego*, u: Szałamow, W. „Opowiadania kołymskie. Pierwsza śmierć”. Gdańsk: Wydawnictwo Atekst
- Herling-Grudziński, Gustaw (2019), *Inny świat. Zapiski sowieckie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie
- Hołda, Renata (2015), *Sub specie ludi. Johan Huizinga i jego koncepcja zabawy*, u: Mielicka-Pawłowska, Halina (ur.): „Zabawy i zabawki. Studia antropologiczne. Rok XII“. Kielce: Muzeum Zabawek i Zabawy. 12-32.
- Huizinga, Johan (1945), *Geschonden Wereld*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon V.N.
- Huizinga, Johan (1992), *Homo ludens. O podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Naprijed
- Jagoda, Z., Kłodziński, S., Masłowski, J. (1981), *Oświęcim nieznany*. Kraków: Wydawnictwo Literackie
- Kajzer, Abraham (2013), *Za drutami śmierci*. Wałbrzych: Muzeum Gross-Rosen
- Krakowiecki, Anatol (2014), *Książka o Kołymie*. Łomianki: Wydawnictwo LTW
- Krawczyński, Wiesław (2010), *Przez tundrę i tajgę. Po sowieckich łagrach*. Krzeszowice: Wydawnictwo Kubajak
- Kulesza, Dariusz (2017), *Polska literatura obozowa. Kilka pytań o syntezę, której nie ma*, u: „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica. 42(4)”. 23-41.

- Lenardowicz, Mieczysław (1930), *Na wyspach tortur i śmierci. Pamiętnik z Solówek*. Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy
- Levi, Primo (1961), *Survival in Auschwitz. The Nazi assault on humanity*. New York: Collier
- Levi, Primo (2017), *Siva zona*, u: Levi, Primo: „Utopljenici i spašeni”. Zaprešić: Fraktura. 29-58.
- Lipiński, Wacław (1927), *Za kratami więzień i drutami obozów. Wspomnienia i notatki więźniów ideowych z lat 1914-1921. T.1.*; (1928), *Za karatami więzień i drutami obozów. Wspomnienia i notatki więźniów ideowych z lat 1914-1921. T.2*. Warszawa: Komitet Organizacyjny Zjazdu b. Więźniów Ideowych
- Logemann, Daniel (2013), *Playing chess in concentration camps. An immaterial and material practice of stabilization*, u: „Rocznik Antropologii Historii. Rok III. №2(5)”. 291-308.
- Morawiec, Arkadiusz (2017), *Literatura obozowa. Wstęp*, u: „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica. 42(4)”. 5-22.
- Nieuważny, Florian (ur.) (1994), *Słownik pisarzy rosyjskich*. Warszawa: Wiedza Powszechna
- Rogowicz, Jerzy (1936), *W obozie koncentracyjnym*, u: „Kurier Warszawski”, № 255., 256., 258., 260., 308., 314., 321.
- Rudnicki, Adolf (1955), *Wieczna pamięć*. Warszawa: Wydawnictwo Polonia
- Salen, Katie; Zimmerman, Eric (2004), *Rules of Play – Game Design Fundamentals*. Cambridge: The MIT Press
- Sucharski, Tadeusz (2007), *Literatura Holocaustu i literatura Gulagu? Literatura doświadczenia totalitarnego*, u: „Słupskie prace filologiczne. Seria Filologia Polska 5”. 93-118.
- Święch, J. (ur.) (1990), *Świadectwa i powroty niehumanitarnego czasu. Materiały konferencji naukowej poświęconej martyrologii lat II wojny światowej w literaturze*. Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku
- Szmaglewska, Seweryna (1947), *Dim nad logorom Birkenau*. Zagreb: Kultura
- Štajner, Karlo (1988), *Seven Thousand Days in Siberia*. Edinburgh: Canongate
- Vigotski, L. S. (1976), *Play and its Role in the Mental Development of the Child*, u: Bruner, J. S., Jolly, A., Sylva, K. (ur.) „Play: It’s Role in Development and Evolution”. New York: Penguin

- Vincent, Mark (2015), *Cult of „Urka“: Criminal Subculture in the Gulag, 1924-1953*. University of East Anglia: School of History
- Wat, Aleksander (1998), *Mój wiek. Pamiętnik mówiony. Część II*. Warszawa: Czytelnik
- Wittlin, Tadeusz (1990), *Diabeł w raju*. Warszawa: Wydawnictwo Polonia
- Анисимков В. М. (1993), *Тюремная община: «вехи» истории*. Москва
- Аристотель (1984), *Собрание сочинений в 4-х томах. Т. 4*. Москва: Мысль
- Лихачёв, Д. (1930), *Картёжные игры уголовников (Из работ Криминологического завода)*, и: „Соловецкие Острова. №1“. 32-37.
- Лотман, Ю. М. (1994), *Карточная игра*, и: Лотман, Ю. М. „Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)“. СПб: Искусство. 136-164.
- Ткачева, Е. П. (2008), *Функции игры в тюремной субкультуре*, и: „Философия культуры“. 130-132.
- Хренов, Н. А. (2001), *Игровые проявления личности в переходные эпохи истории культуры*, и: „Общественные науки и современность. №2“. 167-180.
- Хренов, Н. А. (2021), *Игровой космос русской культуры: монография. 2-е издание, исправленное и дополненное*. Москва: Юрайт

Sažetak rada:

Logorska književnost, osobito poljska, jedno je od najupečatljivijih svjedočanstava burnog dvadesetog stoljeća. Ujedinjujući iskustva sovjetske i nacističke logorske stvarnosti, taj relativno mladi književni žanr donosi sjećanja preživjelih na događaje koji bi trebali biti opomena svim budućim naraštajima. Ipak, zbog toga se ponekad previše ističe njegova martirološka komponenta, a zanemaruju se one pojave u svjedočanstvima koje ukazuju na to da su se zatvorenici trudili sačuvati uspomenu na život na slobodi. O tim pojavama, kao što su smijeh, humor, kulturni život i sl., govori monografija *Oświęcim nieznany*, na koju se ovaj rad često referira. U tu sferu pojavā nekarakterističnih za atmosferu logora svakako spada i igra, a samim time i igre na sreću te kockanje. Cilj našeg rada bio je na temelju nekih od najvažnijih djela poljske logorske književnosti pokazati da je igra bila dio zatvorenikove svakodnevice. Pritom smo krenuli od pretpostavke da je igra bila sfera povlaštenog sloja zatvorenikā, tj. onih koji su sebi mogli priuštiti da ne misle o pukom preživljavanju. Povlašteni zatvorenici, tzv. logorska aristokracija, bili su dio oba sustava – i nacističkog, i sovjetskog, te su razvili svoje specifičnosti koje su se, između ostalog, ogledale i u igri. U sovjetskom je sustavu tako kartanje bilo jedno od glavnih obilježja povlaštenog sloja zatvorenika-kriminalaca. Druga naša pretpostavka odnosila se na prirodu igara na sreću i kockanja. Osobitost tih vrsta igara je postojanje uloga, dakle mogućnost dobitka, tj. gubitka. U uvjetima krajnje oskudice i psihičke napetosti igra kao događaj koji se, po riječima J. Huizinge, odvija u ograđenom prostoru, po vlastitim pravilima, „van zbilje“, predstavlja priliku za zatvorenika da zaigra ne samo za materijalni ulog, već i onaj psihološki. Igra na sreću tako u kontekstu logora dobiva nove konotacije – postaje oblik otpora, sredstvo preživljavanja, privid slobode, način za samostalno donošenje odluka.

Ključne riječi:

poljska logorska književnost, razbibriga, igra na sreću, kockanje, kartanje, logorska aristokracija, materijalni ulog, psihološki ulog

Kratki životopis:

Antonio Milovina rođen je 17. svibnja 1997. u Dubrovniku, gdje je proveo djetinjstvo. Opći smjer Gimnazije Dubrovnik završio je 2015. godine. Potom upisuje dvopredmetni studij rusistike i polonistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U svibnju 2018. godine izlaže svoj rad *Элементы ужаса в повести «Вий» Н. В. Гоголя* na studentskoj konferenciji povodom Dana ruskog jezika na Filozofskom fakultetu te sudjeluje i na III. studentskom lingvokulturološkom skupu u organizaciji Katedre za poljski jezik i književnost. Iste godine završava preddiplomski studij poljskog jezika i književnosti. Sedmi semestar svog visokoškolskog obrazovanja proveo je na Erasmus+ razmjeni u Poljskoj, na Sveučilištu Adama Mickiewicza u Poznańu. U rujnu 2019. godine brani završni rad *Анализ имён персонажей в Мёртвых душах Н.В. Гоголя* na Katedri za rusku književnost. Na istoj Katedri u listopadu 2021. brani i svoj diplomski rad *Русские переводы комедии «Дундо Марое» Марина Држича*. Nedugo nakon sudjeluje na međunarodnom seminaru mladih rusista „Podrška učenju ruskog jezika u zemljama Balkana“ u Sankt Peterburgu. Na temu prijevoda komedije *Dundo Maroje*, ovaj put poljskog, objavljuje članak pod naslovom *Duh renesansnog Dubrovnika u poljskom prijevodu komedije Dundo Maroje* u časopisu „Slavistički Studii 21“.